

כנסת דברי סופרים לזכר ח"נ ביאליק, ספר חמישי / בעריכת יעקב כהן ופ. לחובר (תל-אביב : הוצאת "דביר", ת"ש)

הספרות המדעית העברית בתרצ"ט

מאת פ. לחובר

עוד לא נערכה כראוי התמורה שחלה בספרות המדעית בעברית בתקופתנו, וזה ראשית כל מבחינת ההיקף של הענינים. דומה נתרחבו האפקים של הספרות המדעית שלנו והלשון העברית כבשה בתקופתנו כמה מקצועות-מחקר שנמצאו עד התקופה האחרונה כאילו מעבר לאופק שלה. כשאנו פותחים ספר של מחקרים מעין זה שהוציאו חכמי האוניברסיטה העברית על סף תרצ"ט לכבוד ד"ר י. ל. מאגנס ("ספר מאגנס", קובץ מחקרים מאת אנשי האוניברסיטה העברית, בעריכת י. נ. אפשטיין, פ. ש. בודנהימר, י. ביר, ל. א. מאיר, א. פודור, מ. פקטה, י. קליגלר, ירושלים, חברה להוצאת ספרים על-יד האוניברסיטה העברית, תרצ"ץ) ירחב הלב לראות — חוץ מכמה מחקרים חשובים במקצועות של חכמת היהדות, או, חכמת ישראל — מחקרים במקצועות של מדע שעד התקופה האחרונה לא היינו רגילים לראותם בלבוש עברי. יש בזה מעין כבוש עברי של מרומים — בחקירות מיטיאורולוגיות — ושל מעמקים — בחקירות גיאולוגיות; וכן מעין כבוש של חלקים וסוגים חדשים משל הממשי בעולם — במדעי-הטבע השונים — ומשל המשוער והמופשט מן הממשי הזה — בענינים של מתימטיקה ופיסיקה. אף מחוץ לתחומי של המוסד המדעי העליון שלנו יש לראות תנועה לצד זה. כן יצאו על-ידי מו"ל פרטי בשנת תרצ"ט ספרים פופולריים אחדים במדעים שאין אנו רגילים בהם עוד בעברית: ספר במיטיאורולוגיה (בנו רות נברג: מיטיאורולוגיה, ספר שמושי לתורת מזג-האוויר, הוצאת ראובן מס, ירושלים), ספר בתולדות המוסיקה ויסודה (ד. גרדנויץ: תולדות המוסיקה מימי קדם ועד ימינו, ההוצאה הנ"ל) ועוד. אף "מוסד ביאליק", שנוסד לשם תכלית אחרת וקשור הוא בתכניתו בתכניות הלאומיות והספרותיות של המשורר הנערץ, שלם את מסו לרוח הזה של מקומנו בזמננו, בהוציאו כראשון לשורה של ספרים להשכלת הנוער והעם את ספרו המפורסם של א. ס. אַדינגטון — בתרגומו של א. ראובני ובעריכתו של ד"ר ש. סמבורסקי — "טבע העולם הגשמי", על תמונת-העולם החדשה, ההולכת ונוצרת עכשיו בפיסיקה. ואם דבר כזה הוא אולי מקרה, הנה לסוקר של מה שאנו קוראים מהלך-הזמן, או רוח-הזמן — ואליו הן מכוון את פניו הסוקר תופעות של ספרות ומדע כסוקר תופעות של מעשים בעולם ומאורעות — שורת המקרים מתחברת ומתרתקת יחד, וחוליה מתקשרת בחוליה. כן יצא בשנת תרצ"ט ההמשך של הספר הנאה, המרהיב את הלב ואת העין גם יחד, "אוצר הצמחים" לברוך ציוזיק (הוצאת המחבר), וכן ספר א' מכתב א' של "מלון כלי-בו לחקלאות" מאת ד"ר מ. זגורודסקי (אף הוא בהוצאת המחבר, בסיועו של "ועד הלשון"), וכמה ספרים אחרים בחקלאות המעשית, המדעית והשמושית, ובתורת הכלכלה ובכלכלה

המדינית (פרופ' ב. זיו: תורת הכלכלה המדינית, הוצאת ביה"ס הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב; ד"ר מ. צונציגר: יסודי המדיניות הכלכלית, הוצאת "מסדה"; הנ"ל: יסודי הכלכלה המדינית, הוצאת ראובן מס) — כל אלה מקצועות להלכה ולמעשה, שלא היינו רגילים לראות בהם ספרים יוצאים בעברית אלא לעתים רחוקות, או — בכמה מן המקצועות, או בסעיפיהם — לא היינו רגילים לראות ספרים נדפסים ויוצאים בעברית כל עיקר.

הסוקר, שאינו רואה את עצמו קרוב לסוגי המדעים הללו, מסתפק רק בציון העובדה של הופעת הספרים האלה בעברית ואינו נכנס לשום הערכה, בודאי לא להערכה של עצם הדברים הניתנים בספרים האלה, ואף לא לחזיונות-הלן שבהם, כדרכי הרצאה ובטוי ואפני לשון וכו', כיון שגם הם תלויים אם מעט ואם הרבה בעצמם של דברים — והוא עובר לחזיונות מדע וספרות אחרים, "רוחניים" יותר.

מן המקצועות של "חכמת ישראל" הגיע לידי התפתחות גדולה בערך בתקופה האחרונה בעברית המקצוע של חקירת ארץ-ישראל, ומאמרים הרבה, וגם ספרים, מתפרסמים אצלנו במקצוע זה בשנים האחרונות, ובין אם מקובל עלינו הכלל, שקבע החכם הישראלי, אוהב-החכמה הגדול, כי "על-פי הדעה תהיה האהבה", ו"אין אוהב אלא בדעת שידעוה", ובין אם אינו מקובל עלינו הכלל הזה, התולה את האהבה בחכמה, נוכל על-פי הדעה שרבתה בענין זה למוד את מדת האהבה שגדלה בלב הבנים-הבונים לארץ, שאינה עוד עזובה מבניה גם במונן זה — לחקור בכל אשר התרחש עליה.

כבמקצועות אחרים של "חכמת ישראל" אנו מראים גם במקצוע זה לפי שעה את כחנו בעיקר בתקופות שלאחר התקופה הראשית, תקופת התנ"ך, ושני ספרים, חשובים מאד, שיצאו בשנת תרצ"ט במדע של חקירת הארץ, פותחים, אחד בחורבן הבית השני ואחד בימי העליה מבבל.

אחד הספרים האלה נועד להיות מעין ספר הספרים של ישובנו בארץ ותולדותיו. ספר זה הוא, "ספר הישוב", שהחלק הראשון של הכרך הראשון שלו יצא בהשתתפות חבר חכמים ועובדים מדעיים, בעריכת פרופ' שמואל קליין (הוצאת "מוסד ביאליק" על-ידי "דביר", ירושלים תרצ"ט). הוא נועד להיות, אוצר הידיעות והרשימות, הכתובות והזכרונות, שנשתמרו בישראל ובעמים בלשון העברית ובשאר לשונות על ישוב ישראל ותולדותיו בארצו. כך רשום בשער הספר, ונקבע בו עם זה גם היקף-זמני של אוצר זה: "מימי חרבן הבית השני עד ראשית ההתישבות החדשה בימי חבת ציון".

אין אנו יודעים טעמו של דבר מדוע נקבע זמנו של ספר-הספרים הזה בתולדות הישוב בארץ דוקא מימי החורבן, ומדוע לא פתחו החכמים שהכינו את התכנית הגדולה בגאולה: לכל הפחות מימי העליה מבבל, ואף אם נדע ונודה שמהתקופה של עליית זרובבל וימי עזרא ונחמיה עד ימי החשמונאים מעט מאד הוא החומר ההיסטורי הממשי שנוכל לאסוף ושנוכל לקבוע אותו בודאות, או מעין ודאות, במסגרת של מקום וזמן, אבל הן גדול הוא בערך אחר-כך, מתקופת החשמונאים עד תקופת החורבן, ופלא הוא, שהחכמים שעסקו בחבור התכנית לא הודיעו לנו מפורש, בראש הספר, את טעמם ונמוקם לפתוח בתקופת החורבן של הבית השני, אולם אם בפירוש לא נאמרו הדברים, נוכל להוציאם מכלל הדברים שנאמרו בראש-

דבר לספר: במאמר „ספר הישוב ותכניתו“, החתום בידי ב. דינבורג, חבר הוועד של החברה הארץ-ישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה, שהגה את רעיון „ספר הישוב“ והכין את תכניתו, וחבר המערכת הכללית של הספר. במאמר זה מודגש דבר העדות שיש במקורות שנאספו בספר זה, ודבר הישוב הארצי או היסוד הארצי, שבחיי-ישראל שההיסטוריוגרפיה היהודית החדשה השתדלה להבליטו בכל מקום, חוץ מבארץ-ישראל, והובעה שם התמיהה, ש„דוקא הארץ, אשר התמורות בגורלה מתלכדות לחטיבה היסטורית אחת עם גורלה של האומה המפורזת, לא זכתה עוד לתשומת-לב הראויה מצד ההיסטוריוגרפיה היהודית“, ו„הישוב היהודי, אשר במשך דורות נלחם עם כובשים שליטי-עולם על שלטונו המדיני בארצו והתאבק קשה עם מתישבים זרים ומציקים על כל עיירה וכפר, על כל נחלה ואחוזה, לא זכה עד עכשיו, שרשומי מלחמתו זו, שזכרונות התאבקותו זאת יכונסו ויאספו למען היות בסיס ויסוד להבנת החזיון היסודי והמכריע בתולדות ישראל מימות החורבן: אבדן צביונה היהודי של ארץ-ישראל“. ולא זה בלבד, אלא שבהיסטוריוגרפיה היהודית השתרר הלך-רוח, ש„לא רק שלא שם לב לתולדותיה של ארץ-ישראל וישובה היהודי, לא רק שלא תפס את הקשר האורגני שבין האומה וארצה, אלא גם טרח ויגע לעתים קרובות אף בידועים, למצוא דרכים ונתיבות לטשטש את הקשרים בין העם והארץ במקום שהיו גלויים וישרים“. סתם ב. דינבורג את דבריו נגד ההיסטוריוגרפיה היהודית החדשה, ונראה, כי כונתו להיסטוריוגרפיה יהודית חדשה זו, בעלת שיטת המרכזים היהודיים בהמשך הדורות, בגלויות-ישראל השונות, לאחר החורבן, במקום המרכז האחד, ו„ספר הישוב“ בא לתקן מעוות זה מיסודו, ובא להראות לא רק על הקשר הרוחני הקיים שבין ישראל לארצו בהמשך הדורות, אף אחרי ימי החורבן, אלא גם על היסוד הארצי שבחיי-ישראל בארצו אחרי החורבן.

כך יש להוציא מדבריו של הפותח את „ספר הישוב“ בשם ועד החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה ובשם ועד המערכת, אם מצרפים את חוטי הרעיון המפורזים בדבריו המעורפלים בפרק ב' וג' של הפתיחה — הוא אֹה משום מה לשכון בפרקים אלה בערפל — ומחברים אותם למחשבה הגיונית אחת. להדגיש את הקשר של ישראל לארצו, ואף לישובה הארצי, במשך ימי הגלות, עד ראשית ימי הגאולה, תחלת ימי „חבת ציון“, היה כעין צורך, כדי להוציא מלבם של בעלי השקפה היסטורית-גלותית, שאחר החורבן גלתה שכינת ישראל וגלו ישראל מארצם ולא נאבקו ולא נלחמו במשך דורות, „עם מתישבים זרים ומציקים על כל עיירה וכפר, על כל נחלה ואחוזה“. אבל אפילו אם כך היתה המחשבה וכזו היתה התכלית, יש בכל-זאת עוד לשאול: אם לא היה רצוי יותר, לשם מחשבה זו ולשם תכלית זו, להראות על ההמשך, הישר או הבלתי-ישר, של הישוב היהודי בארץ בימים שלאחר החורבן אל הימים שלפני החורבן, והאם לא היה ראוי גם מטעם זה להתחיל את ספר הישוב בתקופה קודמת יותר לתקופת החורבן של הבית השני?

אשר לתכנית של הספר, שעליו להיות, כאמור, מעין ספר הספרים של ישובנו בארץ ותולדותיו, יש עוד לשאול את החכמים, מה מצאו לראוי להפריד הפרדה גמורה בין החלק הטופוגרפי, המבאר את עניני הישוב למקומותיו ובין החלק ההיסטורי, שעליו לבאר ולהסביר את תולדות הישוב למקומותיו, ומדוע מצאו לטוב להבדיל בין ענינים קרובים כאלה, שמטבעם הוא, כי בא זה ומלמד על זה, והן אנו יודעים, כי היו נסיונות של חבור החלק הטופוגרפי והחלק ההיסטורי בספרים מעין זה

שלפנינו — שאינם אמנם דומים בכל לספר זה — כגון בספר Germania Judaica ועוד, והנסינות הצליחו. ולגבי המעיין בספר כזה יש הבדל עצום. אם הוא מוצא בערך ישובי-מקומי גם את ההיסטוריה של הישוב במקום, או עליו לחפש היסטוריה זו בספר אחר; והמאורעות הבאים בערך היסטורי הן זה כחם, שהם מחיים את החומר ההיסטורי ועושים את הנח — נע. לכל הפחות היתה המערכת צריכה לבאר למעיין בספר מה הביא אותה לידי כך לשנות ממתבע כזו. שכנראה, טבעו אותה החכמים בתכנית הראשונה שלהם, והם הודיעו רק באופן סתמי: „החלטנו גם על עוד שינוי חשוב בתכנית. ראינו, כי יש צורך להפריד הפרדה גמורה בכל כרך בין החלק הטופוגרפי ובין החלק ההיסטורי, וכי יש צורך להקדים בכל כרך את הוצאת החלק הטופוגרפי להוצאתו של החלק ההיסטורי“ (בפתיחה הנ"ל של ב. דינבורג). אשר ל„ספר הישוב“ בעצמו, היינו: לחלק ראשון של כרך ראשון המונה לפנינו, הכולל את „הישוב למקומותיו מימי חורבן בית שני עד כבוש ארץ-ישראל ע"י הערבים“ — כונסו בו תעודות שנקבצו מתוך הספרות התלמודית הרחבה: מתוך המשנה, התוספתא, מדרשי התנאים, שני התלמודים, ומתוך מדרשי ארץ-ישראל, המעידות על מקומות של ישוב בארץ-ישראל בזמן שבו נאמרו דברי-ההלכה או דברי-האגדה, או בזמן שנזכרו בהם, וביחוד בדברי-אגדה, וכן כונסו בו התעודות של כתבות על גבי עמודים או אבנים ושל עדיות אלמות למחצה או לגמרי של שרידי בתי-כנסת ושל מצבות-קברים וכתבותיהן, עד כתבות מערכת-הקברים הגדולה בבית-שערים, ההולכת ומתגלה בשנים האחרונות — ועד בכלל, — וכן מן הנאמר בספרי אבות הכנסיה הנוצרית, ובעיקר אצל אוסיביוס והירונימוס, שהיו בארץ על מקומות של ישוב יהודי בארץ. התעודות ניתנו תמיד בלשונן, וגם בתרגומן העברי המדויק, והן נחקרו מצד זמנן, מקומן, דיוקן, נוסחתן וכו', והעבודה של העובדים המדעיים, שעסקו באיסוף החומר ובהארתו, בהערות רבות, היתה גדולה, וכן עבודת העורך של החלק הזה, פרופ' ש. קליין, ועבודת עוזרו בעריכת החומר היוני שבספר, פרופ' מ. שואבה, שעבד גם באיסוף הכתבות היוניות. שניהם הוסיפו גם מבואות חשובים: מבואו של העורך כולל ענינים רבים, והוא מחולק לפרקים (א). המקורות וערכם לידיעת מצב הישוב; ב. ירושלים במקורות שלאחר החורבן; ג. על הישוב בארץ-ישראל מאחרי החורבן; ד. חלוקה מדינית ודתית — הנשיאות; ה. ענינים שונים), וכל פרק מסועף לסעיפים — ואולי על-ידי כך רשמו עלינו, בכל אשר אנו למדים ממנו, אינו אחדותי, והמבוא של פרופ' מ. שואבה, העוסק רק בענין אחד: הכתבות היוניות בארץ-ישראל — מחורבן הבית השני עד הכבוש הערבי — רשמו הוא כשל דבר הבנוי גם בנין שלם ואחדותי, והוא כמועט המחזיק את המרובה. וחץ מן הערכים עצמם יש גם תוספות חשובות, מקורות המהוים ענינים שלמים, ואינם ניתנים להתפורר בערכים השונים, אף כי נזכרו בהם, ומפתחות חשובים ומפות ותמונות של הכתבות וכו' נספחו לספר, והוא ספר כלול גם בהידורו.

עשרו הרב של הספר נגלה לעינים בעיקר בערכיו הגדולים, כגון: טבריה, יפו, לוד, צפורי, קסרי-קסרין, ועוד. את טבריה אנו רואים בספר בחלקי-העיר שבה, בסביבותיה, חכמיה, בתי-דיניה, בית-הועד שלה, בתי-כנסיותיה ובתי-מדרשיה, השלטון הרומי שבה, חמי-טבריה, ועוד. ובדומה לזה בצפורי, ואף כי עד אות י, ועד בכלל, אנו מוצאים ציון מקורות הרבה, וגם הרבה מן המקורות עצמם — ומכל התקופות — אצל הרב י. ז. הורוביץ, באנציקלופדיה שלו „ארץ-ישראל ושכנותיה“ (כרך א',

וינה תרפ"ג: דרך אגב: היה מן הראוי להזכיר בהקדמה או במבוא ל"ספר הישוב" את מחברה של אנציקלופדיה זו, שהועיל בעבודתו בודאי לא-מעט לחכמים שעסקו באיסוף החומר התלמודי והמדרשי שב"ספר הישוב", והוא מת בדמי ימיו ולא ראה בטובה ובנחמה). אבל נוספו כאן הרבה מקורות חדשים: כתבות ושרידים אחרים שנמצאו בינתיים, והכל ניתן מפורש, בלשון שבה נכתב, ובתרגום עברי, והודגש והובלט על-ידי סדורו המיוחד, סדור המקורות כשהם לעצמם.

אבל לא תמיד אתה יכול לעמוד על סדרה של משנתנו זו, מעין משנת-ארץ-ישראל עתיקה-חדשה. יש שנראה לך, כאילו הסדר בתוך הערכים הוא סדרם של מקורות. מעין סדר של דורות, ויש שדומה עליך, כי הסדר הוא סדרם של ענינים, ויש שאין אתה עומד כלל על סדרן של משניות אלו, ואין אתה יודע מדוע באה זו כ"רישא" וזו כ"סיפא". יש לשער, שהעורך יודע טעמים של דברים, אלא שלא באר אותם לנו.

ויש מקורות שנראים לך בהשקפה ראשונה כמיותרים, אבל אם אתה מעיין בדבר אתה רואה למה הם באים. אתה פותח בערך אשקלון, למשל, ואתה מוצא בסעיף ג' וד' את שני המקורות ממשנת כלים: "הכדומין האשקלונין שנשברו והאונקלי שלהן קיימת. הרי אלו טמאין" (כלים י"ג, ז'); "אלו טמאין משום מרכב: זריו האשקלונני" (שם כ"ג, ב'). הענין במשנה הראשונה הוא דבר ההכשרה של הכלי לקבל טומאה כל עוד שהוא כלי ונעשית מלאכתו בו, לפי חוק התורה, או מעין מלאכתו, והענין במשנה השניה הוא בדבר הכלים הנכנסים בכלל, "המרכב אשר ירכב עליו הזב", והוא טמא, לפי חוק התורה, אם רכב עליו. ואם אתה זוכר, שאשקלון היתה שייכת לערים ההלניסטיות שבארץ-ישראל אתה תמה איך באו להוכיח מכאן, שהיה גם ישוב יהודי באשקלון באותה תקופה, והרי אפשר שהכלים לא נעשו בידי יהודים. אבל אם אתה מעיין היטב אתה רואה, כי הדברים הובאו כדי להוכיח, שיהודים היו באים בתקופת המשנה במשא ומתן עם אשקלון, והיו באים שמה לקנות ולמקור, אף כי היתה מקום, "טומאה" — ולשם כך הובא שם, בסעיף הראשון, גם המעשה ברבן גמליאל ואונקלוס הגר, שהיו באשקלון וטבלו שם, אולם דברים מעין אלה היה מן הצורך לבאר בהערה, וביחוד כיון שגם בהקדמה של דינבורג וגם בהקדמה של קליין לספר מודגש ענין העדות על ישוב יהודי בארץ-ישראל, ולא הזכירו עדות מעין זו.

לפרקים נראה לנו כאילו אין בכלל שיטתיות בהבאת דברי העדות מן המקורות. למשל: בערך אנטטיפטרוס, אנטפטרס הובאה ההלכה שבמשנה — גטין ז', ז': "הרי זה גטך, אם לא באתי מכאן ועד שלשים יום, והיה הולך מיהודה לגליל, הגיע לאנטפטרס וחזר, בטל תנאוי". כנראה, הובאה הלכה זו לשם הידיעה, כי אנטפטרס היא על גבול יהודה, ויש להתפלא, שבערך כפר עותנאי — על גבול הגליל — אין אנו מוצאים לשם אותה תכלית את ההמשך של ההלכה שבמשנתנו: "הרי זה גטך, אם לא באתי מכאן עד שלשים יום, והיה הולך מגליל ליהודה, והגיע לכפר עותנאי וחזר, בטל תנאוי". אמנם מוצאים אנו בערך כפר עותנאי מקור מעין זה של המשנה — מהתוספתא, אבל גם בערך אנטטיפטרוס אנו מוצאים את המקור מהתוספתא, ואף-על-פי-כן הובא קודם כל המקור מהמשנה. — גם בציון המקורות לא הוקפד, כראוי לספר כזה, על שיטתיות גמורה. על-פי הרוב אם מובאים בספר דברים מהמשנה ניתן בהם סימן: אות מ. ליד הציון של המסכת, אבל יש שהושמטה אות זו וצוין

סתם: גטין ז', ז', כבמשנה שהובאה למעלה, ויש שהושמטה האות י. בהבאת המקורות מהירושלמי, והמעין, המצוי בדרך כלל יותר אצל הבבלי, יחליף על נקלה בציטטה בת מלים מעטות, את הירושלמי בבבלי, ובציון הבבלי לא ניתן על-פי רוב סימן מיוחד, ואף-על-פי-כן יש שאנו מוצאים ליד שם המסכת את הסימן ב., ואפילו כשאין ליד ציון המקור של הבבלי ציון מקור אחר של הירושלמי, שאז הסימן בא להדגיש את המקורות השונים. ויש להתפלא, שבין המפתחות של הספר לא נמצא מפתח למקורות ולראשי-התיבות, כראוי לספר שהוא כעין ספר שימושי וידי רבים תהיינה בודאי ממששות בו.

הספר החשוב השני, שיצא בתרצ"ט בחקירת ארץ-ישראל, הוא ספרו של עורך החלק הנ"ל של „ספר הישוב“, פרופ' שמואל קליין: „ארץ יהודה“ — „מימי העליה בבבל עד חתימת התלמוד“ (הוצאת „דביר“, תל-אביב), ואף הוא — כמו שמודיע המחבר בפתח-דבר — חלק ראשון של חבור מקיף, בן ד' חלקים, על ארץ-ישראל מימי העליה בבבל עד סוף תקופת התלמוד. לפני שנים אחדות הוציא פרופ' קליין ספר על תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל מחתימת התלמוד עד תנועת ישוב ארץ-ישראל החדשה (הוצאת „מצפה“, תל-אביב תרצ"ה), ובקהדמה לספר הוא הודיע, שהוא התחיל את הספר בחתימת התלמוד הירושלמי ובטול הנשיאות משני טעמים: הטעם האחד, מפני שמהימים ההם יש אופי מיוחד לתולדות ישראל בארץ-ישראל, המבדילן מהתקופות הקודמות, והוא חוסר גמור של עצמאות; והטעם השני, מפני שהחומר ההיסטורי והטופוגרפי הרב שבספרות התלמודית ושל אבות-הכנסיה, וכן זה שבמקורות ההיסטוריים שלפני חורבן הבית השני, טעון עבוד הרבה יותר מפורט, וכפי חלקי הארץ: יהודה, הגליל ועבר הירדן, וכן יש לדבר שם על הערים ההלניסטיות, הרומיות והביזנטיות, אשר בהן היה ישוב יהודי קיים. הספר שלפנינו הוא אפוא חלק אחד מספרו המפורט של פרופ' קליין על הישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופה גדולה ומכריעה, בת אלף שנים, בקירוב, שבה היו חילופים ושינויים גדולים, וגם עצומים, בעצמאותה של הארץ ובישובה.

כמה בעיות גדולות, היסטוריות, לתקופה זו, הנוגעות בענינים ישוביים-גיאוגרפיים, בפתחנו את הספר אנו נתקלים מיד בבעיה זו: כמה היה מספר העולים, שעלו בעליה ראשונה; האם המספר הכללי, שנמצא בעזרא ב' ס"ד, ובנחמיה ז' ס"ו — ארבע רבוא אלפים שלש מאות וששים — לגבי עליה זו הוא הנכון, וכולם עלו בעליה אחת, או אין המספר הזה אלא מספר כללי של העולים, שעלו מהעליה הראשונה עד עליית עזרא? והן המספר הכללי הזה נותן מקום לפקפוק כבר מצד זה, כי כשבאו בספרי עזרא ונחמיה, בפרקים הנ"ל, למנות מספר העולים בשבטותיהם, „אנשי עם ישראל“ ומשפחותיהם ולעריהם, יוצא כי חסר למספר הכללי כדי רבע ומעלה, וכבר תמה על זה, כידוע, בעל „סדר עולם“ ושאל: „ושנים-עשר אלף היכן הם?“ ויש בענין זה כמה דעות והשקפות, וההיסטוריונים האחרונים שלנו נוטים להשקפתם של אלה, הרואים לא עליה ראשונה אחת, בבת-אחת, אלא כמה עליות במספר הכולל של 42,360. אולם פרופ' קליין מקבל את דעת המסורת ומספרה הכולל לעליה ראשונה אחת, ומחליט ואומר, כי „אין להטיל ספק בדבר, שנכון הוא המספר הראשי, כי שתי הנוסחות של הרשימה — בספר עזרא ובספר נחמיה — מכוונות בענין זה. לחוך הרשימה הוכנסו לא רק, העבדים והאמהות, אלא אף מספר, הסוסיים,

הפרדים, הגמלים והחמורים' נרשם בה, וכל זה מעיד שמדויקת היא. וזוה שהמספר בפרטות אינו מתאים אל הסכום הכולל מוציא פרופ' קליין מסקנה, "שחוץ מהמקומות שנזכרו ברשימתנו וחוץ מהמשפחות שנקראו בשם היה עוד מספר חשוב של אנשים אשר שבו מהגולה ושמותיהם לא נפרטו ברשימה הזאת" — קרוב לתשובה של בעל "סדר עולם" על שאלתו בדבר שנים-עשר האלף החסרים למספר הכללי, כי היו הם עולים, "משאר השבטים", ולא דוקא מבני יהודה ובנימין.

בדרך זו יש לפרופ' קליין גם מעין יסוד להרחבה של מספר המקומות של הישוב, הנזכרים בשתי הרשימות, שכולם היו בקרבת ירושלים. החוקרים הנוצרים, הנוטים להבדיל הרבה בין ההיסטוריה של "ישראל" להיסטוריה של "היהודים", נוטים להדגיש את הדבר הזה, כי בקרבת ירושלים היה הישוב הראשון, המוכיח להם, כי המטרה של העולים היתה, "היהדות": ירושלים ובנין המקדש, וייל הויון אומר: "מה שנקרא אחר ימי הגולה יהודה היתה רצועה צרה שיצאה ממערב למזרח ובאמצעה נמצאה ירושלים" (תולדות ישראל ותולדות היהודים, פרק י"ב). פרופ' קליין מודה אמנם בזה לגבי המקומות שנרשמו ברשימה, אבל הוא נראה כמשתדל להרחיב אותה, והוא מדגיש על יסוד הנבואה של עובדיה (י"ט—כ"א), כי בני התקופה קוו לרשת את "הנגב את — עם — הר עשו והשפלה את פלשתים, וירשו את שדה אפרים ואת שדה שמרון ובנימין את הגלעד", והם קוו כי "גלות החל הזה לבני ישראל אשר כנענים — אשר אצל כנענים — עד צרפת וגלות ירושלים אשר בספרד ירשו את ערי הנגב". הם לא הסתפקו בישיבה בסביבת ירושלים, אלא אמרו לחזור ולרשת את הארץ. ובדין וחשבון של נחמיה (נחמיה ג') על בניית חומת ירושלים אנו מוצאים עוד כמה שמות של ערים, שמהן באו הבונים, והערים היו, "ערי פלכים" ו"חצאי פלכים". נמצא, שבמשך עשרות השנים שבין העליה הראשונה לעלית עזרא ונחמיה התפתח הישוב הקטן ותפס לו ערים אחדות במרחק יותר גדול מירושלים, ובדאי לא היתה האפשרות בידי נחמיה להזכיר את כל מקומות הישוב ברשימה הזאת, מפני שלא כל יושבי יהודה השתתפו בבנין החומה.

וכן משתדל מחבר הספר, "ארץ יהודה" להרחיב את גבולות הישוב היהודי ב"תקופת העולים" ולהוציא אותו ממסגרת הצרה של סביבת ירושלים, שבה כאילו סגרה אותו החקירה של התיאולוגים הנוצרים. הוא מתאמץ להוכיח את אמתתה של הרשימה שבסוף נחמיה י"א, המכילה י"ז מקומות בנגב ובשפלת יהודה, ועוד ט"ז מקומות כמקומות של בני בנימין — רשימה שמבקרי המקרא מטילים ספקות בה, — ועל יסוד פסוק אחד בזכרונותיו של נחמיה, שהם מקובלים גם על דעת חכמי הבקורת ככתובים בידי הפחה, הפסוק הו' בפרק ד', המספר על יהודים היושבים "אצלם" — אצל הערבים, העמונים והשדודים, שנזכרו בפסוק א' — הוא רוצה אף למצוא את היהודים בתקופת נחמיה בעבר הירדן, בקרבת ארץ בני עמון, והוא בא על יסוד כל זה לידי מסקנה אחרונה, כי "לא נכונה היא ההשקפה, שקהל הגולה זתרכו אך ורק בחבל-ארץ קטן מסביב לירושלים כעין, קהלה דתית". קהל הגולה זיה קבוץ חי וער ובו היה מונח גרעין בריא להתפתחות גדולה: בר מיום עלותו מבלל לארץ-ישראל".

הרציתי כאן את ענינו של חלק אחד מהפרק הראשון של הספר הזה, ועל יו אפשר לעמוד על הענין הרב שיש בו — ולא דוקא למתענינים ביהוד בחקירות יאוגרפיות וטופוגרפיות של הארץ, הספר מספר בעיקר על תהליך ההתישבות

בימי הבית השני והתקופה שבאה אחריה, אבל בקשר עם הטופוגרפיה, כמו שמגדיר יפה המחבר את ספרו בהקדמה. ויש מעלה לחקירה היסטורית כזאת, שהיא דבקה ב"מקום" ואינה פורחת באויר. המחבר-החוקר נשען הרבה על מקורות ראשונים, ואף-על-פי שנוטה הוא נטיה יתרה אל המסורת, הוא משתדל ל"פרשה" ולהכניס בה בדרך הביאור, שאינו מתרחק הרבה מן המקור, את החקירה החדשה, ויש בספר עצמאות יותר משאנו רגילים למצוא בספרי-חקירה עבריים העוסקים בבעיות היסטוריות שעסקו בהן קודם חוקרים נוצרים. וכחו של המחבר גדול ביחוד בדיון בפרטים ובזהויות מקומות לפי מקורות שונים, שהחלק המכריע בהם הוא העברי, או העברי-ארמי, והוא מכריע בהם חוקרים אחרים, וביחוד משלהם, שידיעתם במקורות העבריים אינה רחבה במדה כזו.

ספר של זהויות מקומות בארץ-ישראל — ובארצות השכנות — הוא גם ספר "חקרי הארץ" מאת מנדל וולמן (הוצאת א. י. שטיבל, תל-אביב), שיצא בתרצ"ט, והוא אוסף מאמרים של תלמיד-חכם משכיל, בקי וחרیف, שנפטר בארץ-ישראל לפני שנים אחדות, וסדר לפני פטירתו את חקירותיו, שרובן נתפרסמו בכתבי-עת בזמנים שונים, והוא עבדן מחדש ותקנן. יש במאמרי הספר כמה סברות ישרות, שכבר נתקבלו, או עתידות להתקבל על-ידי החקירה, ויש בהם כמה דברים שהם בבחינת חידושים, והם "הררים התלויים בשערה" — מקרא מועט ומדרש מרובה, — או המצאות שכליות יפות של בעל דמיון יוצר ובעל שכל חד וחרیف, שלא שם על צוארו די את העול הכבד של החקירה.

ספר יפה ומועיל במדע הארץ-ישראלי הוא "מטבעות ארץ-ישראל" מאת מ. נרקיס, ספר ב' הכולל את ענין מטבעות הנכרים בארץ-ישראל (ספריה לידעת ארץ-ישראל של החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. יו"ל בעריכת ש. ייבין, ספרים י"ב-י"ג, הוצאת החברה הנ"ל בסיוע "מוסד ביאליק", ירושלים תרצ"ט). והוא צד שני למטבעות היהודים בארץ-ישראל, שעסק בהם המחבר בספר א' של "מטבעות ארץ-ישראל", שיצא לפני שנים אחדות (בספריה הנ"ל ע"י החברה הנ"ל). אבל דומה, שדרך ההרצאה בספר הראשון היה מרוכז יותר ומצומצם יותר, כראוי לספר בספריה שתפקידה העיקרי לתת מסקנות של החקירה, ופה ושם חוזר המחבר בספר השני על דברים שכבר אמרם בספר הראשון, אלא שהוא חוקר כאן בהם יותר.

לתוך בעיה גדולה ועמוקה, השייכת אף היא למדע הארץ-ישראלי, הכניס אותנו ש. ייבין בספרו "תולדות הכתב העברי" (ירושלים תרצ"ט), ואם כי הספר נתפרסם אף הוא בין ספרי הספריה לידעת ארץ-ישראל של החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, לא יבוא איש בטענות למחבר, שלא נתן לנו בספרו מסקנות בלבד של החקירה, אלא במדה הגונה גם את החקירה עצמה, שהתקדמה הרבה בתקופה האחרונה על-ידי כמה מציאות שנמצאו. בענין כזה, שדברי החכמים בו רחוקים עוד מהיות כדרכונות וכמשמרות נטועים, חשוב לנו המשא ומתן של ההלכה לא פחות מן ההלכה עצמה. הספר, בחלק שלפנינו, בא לבאר לנו את תולדות הכתב העברי הקדום, כתב "רעץ" בלשון חכמינו, ומבטיח לנו המחבר עוד ספר אחד על

המעבר מן הכתב הזה אל הכתב העברי שלנו, ה"אשורי", ועל שלשלת התפתחותו של הכתב הזה. שלנו. מי שקרא את הספר הראשון ונכנס עם המחבר לתוך נבכי הבעיה העברית הגדולה הזאת, שהיא גם בעיה אנושית גדולה, יצפה לחלק השני של הספר המענין הזה.

מכל המקצועות של "חכמת ישראל" בעברית נראית בשנים האחרונות התנועה הגדולה ביותר — ואף הפעולה הגדולה ביותר — במקצוע של חקר התלמוד, או, ביתר דיוק: במקצוע של חקר הספרות התלמודית. לפני דור אחד היה נראה לנו, כי דוקא כאן באנו עד משבר, וספרותנו החדשה בדורנו, דומה, כאילו כבר נולדה מחוץ לכתלי בית-המדורש אלה, מחוץ לחומה זו, העתיקה, והנה רבו שוב הבונים-הבונים, אשר ידם אוחות במלאכה לבנות בחומה זו, והם בונים באמצעים חדשים ומחזקים על-ידם בדקים, גודרים פרצות ומשלמים כמה וכמה חסרים.

אחד הבונים החרוצים ביותר והמוכשרים ביותר בשדה-בניה זה הוא ר' שאול ליברמן, שבאחדים מספריו, וביחוד בספרו הגדול, "ירושלמי כפשוטו" (יצא ממנו כרך אחד בתרצ"ה) נתן את לבו לגדור את פרצות החומר של התלמוד הירושלמי, בהשתמשו בכמה אמצעים שלא השתמשו בהם קודמיו, ועכשיו, בספרו, "תוספת ראשונים", ד' חלקים, שהשלים בתרצ"ט (החלקים א' וב' יצאו בתרצ"ז—תרצ"ח והחלקים ג' וד' יצאו בתרצ"ט: חלק ג' ע"י במברגר את וואהרמן וחלק ד' בהוצאת "מוסד הרב קוק", ירושלים). בא לגדור את פרצות החומה של התוספתא, שערכה אצלנו גדול עכשיו גם על-ידי כך, שהיא, כמשנה, כתובה עברית.

הירושלמי והתוספתא כעין גורל אחד לשניהם, שהם נדחו מקומם הראשון על-ידי התלמוד הבבלי, ועין הדורות לא היתה מפקחת עליהם ולא השיגחה בהם במדה זו שהשיגחה בתלמוד הבבלי, ועלו בהם, "קמשונים": גירסאות משובשות ועוד. אשר לתלמוד הירושלמי כבר אמרו ראשונים, שיש טעיות בו, והרבה דברים יש בירושלמי שצריך להפסם" (תוספות יבמות ק"ד, ע"א), וחוקר כר' זכריה פרנקל זגיע לידי החלטה, כי "לא נסדר הירושלמי כראוי" ("מבוא הירושלמי" קל"ב, ע"א). חוקר קונסרבטיבי כר' יצחק אייזיק הלוי בא אף לידי החלטה קיצונית מזו, כי זירושלמי, "באמת לא נסדר ולא נחתם, וכל זה שיש בידינו ממנו אינו אלא סדר למודם, ממה שלמדו במתיבא, ועל-כן באמת יחסרו בירושלמי כל קישורי הדברים באים בבבלי" ("דורות הראשונים", ח"ב, ע' 526, וראה גם ח"ג, 113—116). ומעין ה שנאמר על הירושלמי נאמר על-ידי חכמים גם על התוספתא, שיש וראו גם וזתה מעין גמרא למשנה. תוספתא שבאה להרחיבה ולבארה על-ידי הרחבה זו, ואף יא, כאמור, הוונחה בהמשך הדורות, אם כי השתמשו בה ראשונים יותר מאשר ירושלמי, ולפי מליצת אחד ממפרשיה היא, "משובשת בגירסאות" ומלאה ועיות. והנה נתפרסמו בתקופתנו כמה כתבי-יד של חלקים מהירושלמי, מהם שרידים ותיקים, שנחגלו ב"גניזה" של קהיר, ועוד קודם לכן ידועים היו כתבי-יד של תוספתא, וכבר הוציא ד"ר צוקרמנדל בשנת תרמ"א את התוספתא על-פי כתבי-יד ארפורד ווינה, ובזמננו נמצאו קטעים מן התוספתא בכתבי-יד ב"גניזה" הנ"ל, וכמה כתבי-יד אחרים של ספרי ראשונים, שהביאו בספריהם דברים מן התוספתא, נעשו רובים יותר לשימוש על-ידי צילומים שאפשר להשיג מהם. ומעין זה שעשה ר"ש ליברמן לירושלמי בספרו "הירושלמי כפשוטו" עשה לתוספתא בספרו "תוספתא

ראשונים, בחברו עליה, פירוש המיוסד על כתבי-התוספתא וספרי הראשונים ומדרשים בכתבי-יד ודפוסים ישנים, והרחיב את הפירוש הזה יותר בחלקים ג' וד' מספרו, העוסק בתוספתא סדר טהרות, שלא נדפס עליה עדיין שום פירוש מקיף, אלא שגם הפירוש המורחב קצר הוא מאד, ואף הוא נוסחו הוא נוסח הגהות והערות ומקבילות, ורק מעטים יוכלו להשתמש בו.

טפסי לדרך החפוש של החכמים בדורנו אחרי מקבילות, נוסחאות והוספות לספרים ראשונים הוא ספר אחר של ר' שאול ליברמן, והוא ספרו „שקיעין“, שיצא אף הוא בתרצ"ט (הוצאת במברגר את וואהרמן, ירושלים). בספרו זה הוא מביא אגדות, מנהגים ומקורות ספרותיים של היהודים שנשתקעו בספרי הקראים והנוצרים, והוא משתמש בדברי מתנגדים ואויבים של היהדות — אף בדברי מומרים, שהיו לאויבינו בנפש — כדי לחזק נוסח של דבר שנזכר, או שהוא רק מרומז, באחד המקורות העתיקים שלנו, או הוספה לנוסח, שיש והיהודים שינו אותו אחר-כך, כדי שלא ליתן פתחון-פה לשטן משחית, או כדי שלא יבואו להסתייע בו לדבר שהוא נגד אמונת היהדות העיקרית. החומר שבספר וההערות של המחבר, שהוא מעיר עליו, יש בהם ענין רב לכמה מקצועות של „חכמת ישראל“, לאגדה והלכה ול„קבלה“ ועוד, ויש בו נוסח חדש לנוסחות הרבים של מעשה ר' יהושע בן לוי, שראה בחייו את הגן-עדן והגיהנום, נוסח שבכמה פרטים שבו יש עוד יותר מבשאר הנוסחות של מעשה ר' יהושע בן לוי מן ה„קומדיה האלהית“ הראשונה, כדברי שטיינשניידר (ב„ספרות ישראל“, ע' 75) על מעשה זה.

בשינויי נוסחאות של מאמרים בתלמוד, שעלידי שינוי נוסח מסתם מאמר, או מאמר של אמורא שנקרא בשם, ולפרקים גם מנוסח של משנה („תנן“), ל„תנו רבנן“, „תנא“, „תני“, „תניא“, הם נעשים לברייתות, עוסק ד"ר מיכאל היגר בספר הב' מ„אוצר הברייתות“, שהוציא בתרצ"ט (ניו-יורק, הוצאת „דבי רבנן“). הוא אסף בחלק זה מספרו מאמרים בתלמוד בבלי, שלפי הנוסח בכתבי-יד מינכן של תלמוד בבלי ועוד הם שנויים כברייתות — כמשניות „חיצוניות“ של תנאים — וברייתות מעין אלה של תלמוד ירושלמי, וברייתות של ר' חייא ור' אושעיא — הן היו „יחסניות“ בתלמוד, ונחשבו לבנות מדרגה קרובה למשניות של ר' יהודה הנשיא — שבשני התלמודים, בהוסיפו הערות קצרות בדבר מקבילות, נוסחאות ועוד.

אי אתה יכול לעמוד לפי שעה על סדרו של ספר זה, שבו אומר מחברו לאסוף ולסדר את כל הברייתות שבתלמוד בבלי ושבתלמוד ירושלמי, שמספרן עולה, לפי דברי המסדר — בהקדמתו לספר א' של „אוצר הברייתות“ (ניו-יורק תרצ"ח) — ליותר משמונה-עשר אלף, ולהוסיף להן הערות ותיקונים לפי כתבי-יד ומקורות אחרים. אבל אם יצליח המחבר לסיים את ספרו זה — ו„יסיים“ לנו בינתיים בודאי גם את סדרו — יהיה זה אחד האספים החשובים ביותר, שיהיה בו כדי להבהיר לנו כמה בעיות חמורות בסדר השתלשלות של קבלת התורה שבעל פה וסדור ספריה.

האוסף הגדול ביותר בדורנו במקצוע של חקר הספרות התלמודית הוא לעת-עתה אספו של ד"ר ב. מ. לוי: „אוצר הגאונים“, שבתרצ"ט יצא ממנו הכרך השמיני — ובינתיים יצא גם הכרך השיעי (ירושלים, הוצאת „מוסד הרב קוק“). יתר על

שאר האוצרות שבמקצוע התלמודי אין „אוצר“ זה ענין לחוקרי תלמוד והספרות התלמודית בלבד, אלא הוא גם אוצר גדול של מנהגים בישראל ושל חלופי מנהגים ושל אמונות ודעות וענינים היסטוריים רבים אחרים, ושל פירושים ראשונים על מונחים ושאר עניני לשונות במשנה וגמרא — מהם הרבה בלשון העברית. ולחקירת התלמוד והספרות התלמודית יש כאן מחצב ראשון של פירושי התלמוד ושל פסקי-הלכות על פיו.

לאדם בן-דורנו, הרגיל בסדר הגיוני-עניני, מפריע הרבה באוצר זה, שהסדר שלו הוא סדר המסכתות שבתלמוד וסדר הדברים שבתוך המסכתות, הרחוק מסדר הגיוני, ולעתים לא-רחוקות אף מסדר עניני: אולם חוץ מזה שהוד המסורת חופף על סדר זה, קשה היה למצוא לאוצר רב כזה של ענינים, הקשורים כולם בתלמוד, סדר אחר, והיה מן ההכרח בסדר עניני לפורר לגמרי את המקורות, שנתפוררו לא מעט גם בסדר זה על-ידי החלוקה של התשובות ועוד למקורות תלמודיים שונים, ועל-ידי החלוקה בין תשובות לפירושים, המפתחות הרבים שבסוף כל מסכת באים למצוא את החקון לסדר המסורתי, שאינו אידיאלי. אמנם המפתח המעולה ביותר אין כחו יפה כסדר מעולה בתוך הדברים עצמם, אבל, כאמור, היה קשה מאד למצוא ולהמציא כאן סדר מעולה כזה.

החקירה הפילולוגית-היסטורית במקצוע התלמוד והספרות התלמודית היא התופסת אצלנו בשנים האחרונות מקום בראש. אולם היא השאירה מקום גם לחקירות אחרות במקצוע זה. א. גולק בספרו „תולדות המשפט בישראל בתקופת התלמוד“, ספר א' (חברה להוצאת-ספרים על-ידי האוניברסיטה העברית, ירושלים תרצ"ט), עוסק בבעיות של החיוב ושעבודיו בתלמוד, ועומד על דרך התפתחותם, שאינה ברורה ופשוטה. הוא מציין את רפיונה של התקשרות שיש בה חיובים אישיים בלבד בדיני התלמוד ורואה את התפתחותה מתוך זה, ששעבוד הגוף לא היה חביב בישראל והוא נתבטל בתקופת הבית השני, ועל-ידי ביטול זה נחלש במשך הזמן הקשר האישי שבחיוב, ובמקומו נתחזק היסוד הריאלי שבו, התופס ומשעבד נכסים, ונקודת-הכובד של החיוב כאילו עבר מן האדם אל הנכסים, ועל-כן דרך-ההקנאה של דבר במשפט התלמוד בא אף הוא בעיקרו על-ידי הקנאת חפצים. את רפיונם של החיובים האישיים רואים קודם כל בחיובי עבודה — לגבי שכיר ושוכר, שלפי המשנה (בכא מציעא, פ"י, מ"ב): „השוכר את האומנין וחזרו בהן“, או שהוא חזר בו, כל צד שחזר בו „ידו על התחתונה“ בענין עלית המחיר וירידתו, אבל אין עליו חיוב גדול מזה, ולפי התוספתא (שם, פ"ו, ה"א) יש עוד הקלה גדולה מזו לגבי השכיר, — כי הקלו בדברים שגוף האדם יהא נתפס להם מטעמים מוסריים, משום שראו בשכירת אדם לעבודה מעין שעבוד זמני של גוף האדם, ומביא מחבר הספר את דבריהם של שנים מן האמוראים הראשונים, רב ור' יוחנן, בירושלמי (שם, פ"י, ה"ו), שלפיהם אפשר להכיר ולראות את הנימוק המוסרי של אי-השעבוד של השכיר והשוכר שהתחילו זה לזה: „רב אמר: כי לי בני ישראל עבדים“ — אין ישראל קונין זה את זה, ור' יוחנן אמר: „עבד עברי מתניתא“ — לפי מפרשו של הירושלמי: דינו של הפועל כדין עבד עברי, שהוא חוזר בו באמצע זמן עבודתו ויוצא בגרעון כסף, והוא לפי המשך הדברים בירושלמי, מקל לגבי השכיר-הפועל יותר מרב, שהקל לשני הצדדים דומה מהטעם המוסרי הנ"ל.

וכן נוטה מחבר הספר לראות בכל ההתפתחות של ההלכות במקצוע זה יסודות מוסריים. ואם בסדר גבית החובות בדיני התלמוד נשתמרה הלכה, שהיו לה שרשים קדומים ושעל פיה ניתנה רשות לבעל-חוב לתפוס בעצמו נכסי החייב לשם גבית חובו — „אם תפס אין מוציאין מידו“ — אף בזה הוא רואה מעין סימן לעליה מוסרית, ואומר, כי „הכרעת הדין כוונתה אפשרית בקרב עמנו, משום שלא היו רגילים אצלם מעשי אלמות“ (ע' 115). ו„היה צורך מיוחד בדיני עמנו לנהוג חומרא יתרה בגבית החובות, משום שלא היו נוהגים בהם, כדרך שנהגו בסדרי משפט אחרים, להטיל על החייב שלא פרע בזמנו תשלום נוסף בעד זמן האיחור; הוספת תשלומים כזו היתה אסורה בדינינו מטעם רבית, והיו זקוקים לחומרות אחרות בסדר הגבית בכדי לזרו את החייב לשלם בזמנו“ (ע' 118). והדברים מקבלים לפרקים על-ידי כך צורה של סניגוריה.

משנת הספר היא ברורה וההרצאה היא מסודרת היטב — מה שאין להגיד על חלק גדול מספרי-החקירה הפילולוגיים-היסטוריים של התלמוד והספרות התלמודית, שסקרנו למעלה.

לתולדות המשפט העברי בתקופת התלמוד מתייחס רק במדת-מה ספרו של י. ש. צורי: „שלטון ראשית הגולה והישיבות“ („תולדות המשפט הצבורי העברי“) — הוצאת „מצפה“, תל-אביב, — הדן על „תקופת רב נחמן בר יצחק, ראש הכלה וראש הישיבה“. ענין „ראש הכלה“ נדרש בספר זה בחריפות הרבה ובביקאות — ובפול רב. כי כיון שעל ר' נחמן בר יצחק נאמר בתלמוד (בבא בתרא כ"ב, ע"א), שהיה „ריש כלה“, יש מקום לדרוש על המוסד הזה, ועל אלה שנזכר בהם כי היו „רישי כלה“, ויש למצוא בהם דברים המיחדים אותם ומבדילים משאר החכמים, וכל דבר שנזכר בהם כאילו יש לו קשר למשרה זו, שנשאו על שכמם. וכיון שהזכרונות בתלמוד על חדשי הכלה הובאו בו בקשר עם דורות האמוראים האחרונים, יש מקום לדרוש על המוסד הזה, שכאילו עלה מימי רב נחמן בר יצחק, והוא נעשה בספר זה כעין ראש ל„רישי כלה“, אף כי לא היה הראשון שבהם. ואין קץ לחדושי הלכות שבספר, והכל, או כמעט הכל, על „בסיס“ כזה. המחבר, למשל, רוצה לשער, כי החשובים שבתלמידים שבאו ללמוד בחדשי הכלה, „הגיעו למדרגת רבנן“, והם ישבו בשורות הישיבה הראשונות, בעוד שאחרים עמדו (ע' 46). וזוה יוצא לו „שהביטוי הקבוצי, רבנן' מתאר לפעמים לא רבוי סתמי של חכמים, אלא בני הכלה הרשמיים שבאותו הזמן, אשר זכו לשבת בשורות, או לפעמים את חבורת הרבנן בני הפרקא בשבתות הריגלי של ראש הגולה“, (ע' 47) והוא למד מזה כמה דברים בענין „רבנן“, ו„חברים“ בתלמוד (ע' 48). ובהערה (שם) הוא רומז, כי ידה של אותה „חברייא“ היתה בזה, שהוציאו את ר' ירמיה מבית-המדרש — „על דא אפקיהו לר' ירמיה מבי מדרשא“ (בבא בתרא כ"ב, ע"ב). — כיון „דשלחו מתם חברייא לר' ירמיה“ (שם קס"ה, ע"ב) ושאלו ממנו מה ששאלו, והוא השיב להם מה שהשיב, והם הכניסו אותו לבית-המדרש („ועל דא עילוהו לר' ירמיה בבי מדרשא“). ולאט לאט ו„השם, רבנן' מסמן בתלמוד בבלי במקומות רבים את חבורת החכמים היושבים בישיבת הכלה או חבורת החכמים של ישיבת הכלה הרשמית בהודמנות אחרת, כגון בשעת שבתות הריגלי של ראש הגולה“ (ע' 49). וכך מרימים „רבנן“ הללו ראש בספר, יחד עם ראשי הכלה, ודוקא בתקופת ר' נחמן בר יצחק, שהיה ראש

כלה בימים שרבה היה ראש ישיבה („אחרי ראותנו את כל זאת עלינו להניח, בדרך השערה, שבימי רבא נשאו הרבנן, בני הכלה, ראש ויעצמו בפעולותיהם, כמו שגם ראשי הכלה הגבירו חיל בזמנו” — ע' 54), ובא, כמובן, אחר-כך פרק בספר על-דבר „היחוסים בין ראשי הכלה והרבנן”. והנה במקום אחר, באותו ספר, כשבא המחבר למנות את המקומות שבתלמוד שבהם יש זכר למוסד זה של הלמוד הקבוצי בחדשי הכלה הוא מונה גם את המקום במסכת תענית (דף י' ע"ב). שבו נאמר: „איהו יחיד ואיהו תלמיד — יחיד כל שראוי למנותו פרנס על הצבור, תלמיד כל ששואלין אותו דבר הלכה בלמודו ואומר, ואפילו במסכת דכלה”, והוא מקבל גירסא זו — נגד גירסא אחרת של אותו מאמר בשני מקומות אחרים בתלמוד (שבת קי"ד, ע"א, קידושין מ"ט, ע"ב) — ומקבל פירוש הגאונים למאמר במקום הזה, שהכונה ב„ואפילו במסכת דכלה” ואפילו כ„שיודע להשיב רק במסכתא שלומדים באותם ששה חדשים לשם התכוננות לחודש הכלה” (ע' 37). ה„תלמיד” הוא באופן זה אחד מה„רבנן” של מחבר הספר החריף — ומה נעשה ודוקא בענין זה ובמקום זה (תענית י' ע"א) אנו מוצאים: „מאן יחידים — אמר רב הונא: „רבנן”, וכיון שבאותה סוגיה היחיד הוא נגד התלמיד, נמצא אפוא, שהתלמידים בחדשי הכלה אינם ה„רבנן”, אם לא נגיד בדרך הפלפול, שכאן ההבדל בין שני מיני התלמידים של חדשי הכלה, בין היושבים ובין העומדים, ויתחדש לנו על-ידי כך עוד מונח אחד ל„חברייא”: יחידים... בדרך הפלפול הכל אפשר ובפניו לא ננעלו אף פעם שערים.

רוח אחרת של פשטות — אולי של פשטות יתרה — מרחפת על ספר אחר, ואף הוא על תקופת האמוראים בבבל, שיצא בתרצ"ט, והוא ספרו של מ. ד. יודילוביץ: „חיי היהודים בזמן התלמוד: עיר פומבדיתא בימי האמוראים” (ירושלים). העיר פומבדיתא היא מן „המפורסמות” ביותר בישראל, ואולי משום כך לא היתה בנו סקרנות לדעת דבר על-אודותיה. והנה בא מ. ד. יודילוביץ, שכבר חבר לפני שלשים שנה ספר מעין זה על נהרעא, לעורר בספרו את הסקרנות שלנו, והוא כאילו הוריד את העיר הזאת מדרגתה השמימית — מעין פומבדיתא של מעלה — ואסף חומר הרבה על „העיר עצמה ותושביה” ועל הערים הקרובות לה, ועל שדות העיר, תבואותיה ופירותיה, ועל חייהם הכלכליים של היהודים בעיר, ועל חייהם התרבותיים והחברתיים, וסדר בדרך כלל יפה את החומר הזה, אם כי פה ושם יש בספר חזרות, שהמחבר היה צריך להמנע מהן.

אמרת, שיש אולי בספר פשטות יתרה, והיא, שהמחבר מרים לפעמים על נס מעשה בודד בלבן פומבדיתא, שמסופר עליו בתלמוד, ולפרקים מקרה אחד או מקרים אחדים בבני פומבדיתא, שמסופר עליהם, נעשים על ידו לדבר מתמיד וקבוע, למשל: אנו קוראים בפרק א' של הספר (ע' 1) על-דבר מברא או מעברה שהיתה על אחד הנהרות בפומבדיתא, והוא מוסיף, ש„המעברה הזאת היתה שייכת לאיש אחד ושמו חצדד” (המדובר בפרק זה על העיר פומבדיתא בכללה, היינו, בתקופה של מאות שנים, וכאילו תמיד היתה המעברה שייכת לאיש אחד ושמו חצדד. דרך אגב: רש"י מפרש ביומא ע"ז, ע"ב: „רב יהודה ורב שמואל בר יהודה הוו קיימי אגודא דנהר אמברא דחצדד” — „מקום מעבר הנהר מול חצדד”, באופן זה חצדד הוא שם מקום). או במקום אחר (ע' 24): „בימי רב יוסף נמצא בעיר פרש, אשר היה נודע בזריותו”, וזה צריך להיות אחד הסימנים של השלטון האזרחי בעיר, ואם

נמצא בתלמוד, שחמור בפומבדיתא אכל לחם וקרע את הסל (בבא קמא, י"ט, ע"ב), ועוד פעמים נזכרה פת בסל בבני פומבדיתא, קובע על יסוד זה מחבר הספר כלל בדרכי החיים של בני פומבדיתא: „את לחמם החזיקו תמיד בסל" (ע' 28). אם נמצאו ידיעות בודדות על בנינים שונים, יפים יותר מבתי-דירה רגילים, שבנו בני-פומבדיתא, קובע המחבר על יסוד זה כלל, כי העיר פומבדיתא היתה על-ידי בניניה אלה „מכלל יופי" (ע' 22). או אם נמצא מעין כלל על אנשי פומבדיתא, שהם רגילים להכניס פיל בקוף של מחט (בבא מציעא ל"ח, ע"ב), נעשה זה לאחד היסודות להשערות של המחבר, כי נמצאו בפומבדיתא פילים — „יען הוא מזכיר פיל ולא חיה אחרת נראה כי היו נמצאים בעיר" (ע' 3). והנה אמרו זאת אנשי נהרדעא על אנשי פומבדיתא „הוה עובדא בנהרדעא ופשטה רב ששת מהא מתניתא, א"ל רב עמרם: דלמא לירד ולמכור תנן? א"ל: דלמא מפומבדיתא את דמעלין פילא בקופא דמחטא — שם, שם). ויש לכל היותר להביא ראיה מזה, שבנהרדעא היו פילים, ובעיקר הדבר הרי זה משל על דבר הרחוק מן השכל הטבעי ומן האמת, ואין הוא קבוע במקום, ודומה לו המשל על הגמל והקוף של המחט שב„בריית החדשה" („נקל לגמל לעבור בנקב המחט מבוא עשיר אל מלכות האלהים" — מתי י"ט, כ"ד; מרקוס י', כ"ה). ואולי אפשר היה להגיד על יסוד ההשואה של שני המשלים האלה, שבאחד מהם יש פיל ובשני גמל, שבארץ-ישראל היו מצויים גמלים ובבבל פילים, אבל אין לקבוע אפילו על-ידי זה כלל על עיר זו או עיר אחרת.

ספר מיוחד במקצועו ובמינו הוא „ספר המדות לחקר ההלכה", עם מבוא לחקר ההלכה, חלק א', מאת הרב מ. א. עמיאל, רב ראשי למחוז יפו—תל-אביב (ירושלים תרצ"ט). הוא מיוחד במקצועו — חקר מדות ההגיון בסברה התלמודית, שהרב ממשין אותה עד מפרשי-התלמוד והפוסקים האחרונים שבאחרונים, לא כחוקר ר' אריה (אדולף) שווארץ, שחקר מדות ההגיון, כ„קל וחומר", „גזרה שוה" ועוד, של מדרשי-ההלכה, משניות וברייתות בלבד; ומיוחד הוא גם במינו, שיש בו תערובת של מחקר, סברה, מדרש, וכוח ועוד.

הרב הנכבד מעריך, כאמור, הרבה את הסברה התלמודית מבחינת ההגיון, ומחליט בצדק, שדרך זו של סברה לפי יסודות ומדות של הגיון לא נסתיימה עם סיום התלמוד, והיא הלכה ונמשכה, ונמשכת עד היום, והוא רואה בה אפילו תפתחות. אולם מצד אחר הוא בטוח בבטחון אחר, של אמונה, הרחוקה מן החקירה, כי האחרונים הם כננסים לגבי ראשונים, והם ענקים רק על-ידי כך, שהם כרכובים על כתפם של ענקים (מבוא לחקר ההלכה, ע' י"ד). והן כך היו בטוחים בעלי האגדה וההלכה עוד מהימים הראשונים, ולא זה בלבד שאמרו: „טובה צפרנן של ראשונים מכרסן של אחרונים" (יומא ט', ע"ב), „אם הראשונים בני מלאכים אנו בני אנשים ואם ראשונים בני אנשים אנו כחמורים" (שבת קי"ב, ע"ב) — אמרות כמו אלה יש למצוא גם מחוץ לתלמוד וליהדות, — אלא שקיימו את זה להלכה, ולא חלקו או כמעט שלא חלקו על ראשונים: אמוראים לא חלקו על תנאים — חוץ ממי שהיה אף הוא, תנא ופליגי — ואלה שבאו אחרי האמוראים לא חלקו או כמעט שלא חלקו על אמוראים. עבודתם של כל אלה לא היתה אפוא ולא יכלה להיות רק עבודה של הכללה והפרטה ושל היקש הגיוני ועוד, היינו: היא לא היתה ולא יכלה להיות מלאכה שכלית-הגיונית בלבד, כיון שהיא היתה מחויבת להגיע לידי מסקנות מקובלות

מראש, לפני המסקנות ההגיוניות שלהם, ויכלו להכניס בהן לכל היותר, "חלוקים" והבדלים, ותמיד בתוך מסגרת המקובל. וכאן היסוד הראשי לפלפול, היינו — להשתמשות בהפרדות ובהרכבות הגיוניות בדרך חריפה ביותר, לבנות בנין שראשו לא אחת ב"שמים", ול"חלוקי", ולסברה שאין בה מהגיוניות הצרופה, אם כי יש בה יסוד הגיוני (בלי יסוד הגיוני אין אנו יכולים בכלל לחשוב מחשבות). ואף הרב הנכבד לא יכול היה להמלט מלתת תוקף לסברות כאלה, שהן מקובלות עליו — כיון שהן מקובלות.

אין כאן המקום, בסקירה במאסף ספרותי, להכנס בוכוח בענין זה ולנתח מבחינה הגיונית טהורה את הסברות הרבות שבספר, שהרב נותן תוקף להן ואף מדגים ומדגיש אותן, והן מקובלות עליו מפני שהן מקובלות, או הוא משתדל לקבל אותן, מפני שעליו לקבל אותן. אין זו גם ממדת דרך־ארץ להתוכח בענין כזה עם רב, שאינו יכול לקבל דעה, ואף קשה לו בודאי לשמוע דעה, שהיא אינה בכל לפי המסור והמקובל. אבל יש לתמוה, שהרב הנכבד, שהשתמש הרבה בדברי חוקרים עבריים משכילים, מבלי להזכיר את שמותיהם — הבקי ימצא על נקלה בספרו של הרב השקפות ולשונות של רנ"ק, זכריה פֶּרְנֶקֶל, אייזיק הירש ווייס, אחד־העם, אריה שווארץ, דוד ניימרק, חיים טשרנוביץ (רב צעיר) ועוד; ולא זה בלבד, אלא שמכריע הוא לפעמים לפירושו של אחד החוקרים המשכילים נגד הפירוש המקובל בישראל של רש"י, אם יש בפירושו זה כדי לתמוך את יתדותיו (ראה למשל, בע' ל"ט של המבוא הפירוש על המאמר באבות דר' נתן, שאת ר' עקיבא קראו, "אוצר בלום", ו"למה ר"ע דומה?" וכו', והוא, "עשה כל התורה טבעות טבעות", שהרב מפרש זה, לפי שיטתו, "שעיקר כחו וגבורתו היה בזה, במדת הכללית", וראה, "דרכי המשנה" של פרנקל — הוצאת ורשה, ע' 122—123 — על סדר למודו של ר' עקיבא: "ר"ע התאמץ לקרב ההלכה אל המקרא, ועוד יותר מזה עשה חיל לחקור ההלכה באופן מפשט ולחבר ההלכה אל ההלכה — — — — — וזה תוכן המשל באבות דר"ג, ופי' המאמר, ועשה כל התורה טבעות טבעות", ונגד זה ראה גטין ס"ו, ע"א, פירוש רש"י ל"ר"ע אוצר בלום", המביא את המשל ואת המאמר שבאבות דר' נתן ומפרש: "עשה כל התורה מטבעות מטבעות — סידר מדרש, סיפרי וסיפרא לבדן ושנאן לעצמן לתלמידיו והלכות לעצמן ואגדות לעצמן": או בע' ל"ח של המבוא בדבר ר"א בן הורקנוס, "שהשוה את מדותיו", שהרב מפרש את המאמר לפי שיטתו: ש"שפס על כל פרט מנקודת המשפט הכללי", וראה, "דרכי המשנה" — ההוצאה הנ"ל, ע' 81: — "דרכו של ר"א בהלכות להשוות מדותיו, כל' לשפוט כל פרטי חוק הדין ע"פ יסוד וחוק אחד", ואין זה הדיוק של דברי רש"י במסכת נדה ז', ע"ב: "שר"א השוה מדותיו, דקסבר, כיון דתחלתן וסופן בטהרה מחזקינן נמי לאמצעים בטהרה" — יש לתמוה על זה, שלא נהג הרב כבוד בספרו בחקירה עברית זו והוא כשופך עליה את חמתו ומשתדל להקטין את ערכה. ובעיקר הוא כרוּדף את א. ה. ווייס, שעיקר הרעיון של הרב על יקרת הערך של הסברה התלמודית כבר נמצא בספר, "דור דור ודורשיו" שלו (ראה חלק ג', פרק א' — מהדורה ו', ע' 4: — "בין אבני הבנין אשר שמו הבונים — של התלמוד — אבן אל אבן להשלים את הבית יש אחת מיוחדת, אשר היא יקרה מאד בערכה, והיא הסברה"). ובמקום אחר מספרו אף נהג בווייס שלא כראוי, בהביאו דברים מ"דור דור ודורשיו" בהוספת פירוש משלו, שהוא

מכניס לתוך דבריו של ווייס, ונותן אותם לפני הקורא כאילו מצא את הכל מפורש בדבריו של ווייס, ומוציא מזה מסקנה, שאין להוציא מדברי ווייס. ראה בעמוד ה' של המבוא לחקר ההלכה: „די לנו להביא לדוגמא את דברי הארי שבחבורה שבין חוקרי התלמוד, כביכול, את ווייס, איך הוא הבין את, חכמת התלמוד. על תקופה של בית שמאי ובית הלל הוא כותב: לפני הזמן ההוא לא היתה מחלוקת בישראל וכבר נודעה לנו סבת הדבר למה הותר מזמנם קשר ההסכמה. כפוטר מים היה ראשית מדון ויהי לנהר שוטף אצל התלמידים. וכדוגמת המראה אשר ראינו בהתנגשות הצדוקים, שהיתה סבה להתרבות והתרחבות ונולדו דינים חדשים, אף כן נראה במחלוקת הבתים, וכן כל המחלוקת של בית שמאי ובית הלל נולדה רק על קפריז פשוט“. כך מצטט הרב מדבריו של ווייס, וכל הציטטה אינה מדויקת ביותר בפרטים (ראה „דור דור ודורשיו“, חלק א', מהדורה ו' ע' 167), והעיקר, כל הפסוק האחרון — שהוא, דרך אגב, משובש מבחינה לשונית (יש לשער, שבמקום נולדה צ"ל: נוסדה). — האומר, כי כל המחלוקת של בית שמאי ובית הלל נוסדה רק על קפריז פשוט, איננה אצל ווייס. ומתפסוק הנה, שאיננו אצל ווייס, מסיק הרב מסקנה ופוסק את דינו על ווייס, ואומר: „ובכן, לא פחות ולא יותר מאשר קפריז (ההדגשה היא של הרב) פשוט היו שני הבתים יחד, בית שמאי ובית הלל, הבתים הראשונים שהם היו אבן הפנה (ההדגשה היא כנ"ל) לכל הבנין התלמודי“.

כך נוטה הרב בספר שיסודו לכאורה מדעי לדברי פובליציסטיקה וזכוח ומוציא אפילו דברי ראשונים מידי פשוטם, אם יש בהם כדי להביא הוכחה לדבריו ודורש אותם (ראה, למשל, דבריו — במבוא הנ"ל, ע' י"ב — בענין הפירוש לשם „הלכה“, שהוא אומר שם: „וכבר פירש, הערוך“, שזה מורה על דבר שהולך בלי סוף, זאת אומרת: דבר שאין בו עמידה, אך רק הליכה ועליה“. והרב מוצא כאן כעין סמך לרעיונו, שעבודת היצירה של התלמוד לא פסקה, והנה הרב הנכבד יודע היטב, שפירוש הדברים ב„הערוך“, ערך הלך: „פ' הלכתא דבר שהולך ובא מקודם ועד סוף או שישראל מתהלכין בו“, אינו כך). וחבל, שהרב הנכבד לא שמר, ביחוד במבוא, שהוא כעין ספר שלם בפני עצמו, על הקו הפנימי של ספרו החשוב, שמתגלה בו במקומות רבים כח של סברה ומחשבה.

הספרים בחקר התלמוד והספרות התלמודית שיצאו בתרצ"ט, רובם וכן עיקרם הם במקצוע ההלכה, ואף האספים-האוצרים, כ„אוצר הברייתות“ ו„אוצר הגאונים“, עיקרם במקצוע זה. לעומתם יצאו בתרצ"ט גם אספים-אוצרות באגדה. הגדול שבהם הוא האוסף „ממקור ישראל“ — מעשיות וספורי-עם, שנאספו מהספרות שלאחר התלמוד והמדרשים הראשונים בידי מיכה יוסף בן גריון (ברדיצבסקי). נסדרו על-ידו וניתנו בלשונם וסגנונם, בניגוד לקבצי-האגדה הקודמים שלו, שבהם היה המאסף גם יוצר, ויצר ועשה בחומר האגדה לפי רוחו וסגנונו. מהאוסף-האוצר הנה יצאו בתרצ"ט שני כרכים — ובינתיים יצא עוד אחד (הוצאת „מוסד ביאליק“ ע"י „דביר“). עדים אנו בספרות ישראל לחזיון מיוחד, שליד הספרות המקובלת, המסורתית, נוצרה ספרות חיצונית: „ספרים חיצוניים“, ולא תמיד נעשו ספרים אלה חיצוניים מפני שהוציאו אותם לחוק, מפני ש„גנזו“ אותם חכמים, אלא יש שנגנזו כאילו מאליהם ולא נתקבלו בעם — אולי מפני שלא נתקבלו על דעת החכמים. בספרות המדרשית יש המון מדרשים קטנים — א. ילינק פרסם בשעתו מאה מהם — והם

מאוחרים מהמדרשים הגדולים, המקובלים, אבל המקורות שינקו מהם לא תמיד הם מאוחרים, ואדרבה, בכמה וכמה מהם נכרת יניקה מהספרות החיצונית הקדומה, ובאחרים יש להכיר ולמצוא יניקה מספרות חיצונית אחרת, מהקוראן ועוד. בחלקם הגדול הם עממיים מאד וספוריים. וחוץ מהמדרשים הקטנים האלה יש גם מדרשים גדולים, שלא היו מצויים ביותר, ומדרשים ספוריים, כ„ספר הישר“ ועוד, וקבצי מעשיות וספורים, כ„ספר המעשיות“ לר' נסים בר יעקב ועוד, ויש ספורי-מעשיות הרבה המפוזרים בספרי-יראים, ואפילו בספרי-הלכה, ובספרי-מנהגות ועוד. הרבה והרבה מן המוטיבים של המדרשים והספרים האלה נמצאים גם בספרי-המדרש המקובלים ובספרי התלמוד, אבל גם המוטיבים האלה קבלו בהמשך הזמן תוספות ונשתנו שינוי נפר: לרבים מהם הוכנסה יותר מתיחות. אלה שספרו את ספרי התלמוד והמדרשים לעם לשם תכלית ידועה, להדריך את העם בדרך היראה והמוסר וכו', הדגישו צדדים ידועים של המוטיבים והעמיקו את הניגודים, הניגוד של הטוב והרע של הצדק והרשע, של החטא והעונש, או של החטא והפדות ממנו — הגבורה וההתגברות עליו. ויש שכאילו רצו יותר גם לשעשע, למשוך את לב העם על-ידי חידושים שונים בתוכן ובצורה. והיו ביניהם מספרים בעלי חזון, שאפילו בספרם את הספורים הישנים נשאם רוחם לחזות בהם דברים חדשים, והם טוו ושרו מחדש את חוט הספור והוסיפו על היריעה, לפעמים לקחו מיריעה אחרת והוסיפו על יריעה זו, ויש שהביאו ממרחקים — עברו ושנו לפי דרכם ספורים בעלי תוכן יהודי הנמצאים בספרות נכר. בקצרה: חוץ מן האגדה העברית שבשני התלמודים ובספרי-המדרש הידועים והמקובלים יש עוד אגדה עברית אחרת, והיא, המאוחרת, כתובה ברובה הגדול עברית כמעט נקיה, שהיא גם בעלת נימה מיוחדת, נעימה, עממית. ביאליק ורביניצקי בספרם המהולל — „ספר האגדה“, שהיה לעינינו לגורם חנוכי-עברי ממדרגה ראשונה — נתנו לנו בצורה משובחה את האגדה העברית הראשונה, האגדה הקלסית העברית, בעוד שברדיצבסקי בספרו זה, ההולך ומתפרסם מעזבונו, נותן לנו את האגדה העברית המאוחרת והמורחבת, בה, בעממיותה ובמתיחות הפנימית שבה בין ניגודים אנושיים עמוקים, כיראת חטא ותאוה ותשוקה וכו', ניגודים שלא הגיעו לידי השתוות ולידי התפשטות והתפשרות כבאגדה הראשונה, הקלסית, יש למצוא קוים רומנטיים. והרי כאן אגדה עברית אחרת, ואף היא מקיפה וכוללת את הדורות, מאדם הראשון עד דורות מאוחרים בערך, וחשיבותה גדולה.

לאוסף-אגדות חשוב זה יש גם ערך מדעי, כי הובאו בו האגדות לעתים קרובות בנוסחאות שונות, הנותנות מקום להשוואות שונות, ויש שאנו רואים על-ידי כך את דרך צמיחתה של האגדה — מנוסחה קצרה וצרה עד נוסחה רחבה, נוסחה של ספור שלם.

אוסף-אגדות חשוב הוא גם „אגדות הארץ — אוצר אגדות ושמועות מארץ-ישראל“, ערוך בידי אשר בן-ישראל (כרך א', ספר א', הוצאת „דביר“ תל-אביב, תרצ"ו — כרך א', ספר ב', ההוצאה הנ"ל, תרצ"ט), אלא דומה שהמאסף והמכנס לא ברר לעצמו דיו תכנית הספר לפרטיה. יפה הוא אומר בראש-דבר, כי „מעין מולדת עליונה, ארץ-ישראל של מעלה, מתלווה לו לנודד הנצחי על כל נתיבות עיניו — — — מולדתו מתעלה בעיניו למתוס קדומים נשגב, לשיר-עלילה אדיר המאורעות“, והוא נתן את לבו לאסוף את הניצוצות המפוזרים של המתוס הזה:

„ספור פלא, מעשה-נסים, שמועה טובה, שיחה נאה, שנודמנו לו על דרכו, וכשמצא בהם אחיזה כל-שהיא בקרקע המולדת, קשר-מה אל אישיה הגדולים, מיד הביאם ברכה לאוצרו זה.“ ופה לא דייק היטב, שמעשי האישים הגדולים יהיו קשורים והדוקים לקרקע המולדת, וכמה ספורים שהוא מספר על האישים האלה, קשרם לחיי-הארץ הוא רופף, או אינו נראה כלל, והן לא די שהגבור יהיה גבור בשייר-עלילה, כדי שיספרו עליו מעשים שאינן חוליות בשרשרת-עלילה זו ואינן מתחברות עמה. רחל אמנו ודאי היא אחת הגבורות של האפוס-המתוס הארץ-ישראלי; אבל לא כל האגדות המסופרות עליה הן חלקים מן המתוס הזה, ויש אגדות-רחל בספר זה, שאין בהן מן הרקע הארץ-ישראלי. וכן יש בספר אגדות-גבורים אחרות, שאין בהן מן הרקע הזה, אם כי הגבורים חיו ופעלו בארץ-ישראל. וזהו יתר ש, כנטול דמי.“

יש גם לפקפק אם ניתן לחבר חלקי-אגדה בני תקופות וארצות רחוקות אחת מחברתה, ועל-ידי כך גם בני אטמוספירות שונות, למעין דבר אחד: לשרשרת אחת של אגדה ומתוס.

ילקוט נאה הוציא פרופ' ח. י. רות, והוא „ילקוט הדעות והמדות — פרקים מתוך ספרות המחשבה והמוסר של עם ישראל מתקופת בית שני עד המאה העשרים“ (הוצאת ראובן מס, ירושלים). מגמתו של בעל הילקוט הוא: „לתת בצורה קלה חומר למחשבה על מהות היהדות“. הוא בקש, לפי דבריו, „תאורים חיים של היהדות בכללותה, ולא היהדות של הפילוסופים בלבד או ביחוד, אלא גם של האדם הפשוט.“

הספר קָבַר בטעם רב והאמן שבמחברו נכר בצמצומו, שידע לתרום יפה מן הכרי הגדול, לבחור מן החומר הרב שבספרות הרחבה שלנו — ובפרט בעניני מדות ומוסר, ויש להתפלא, שלא מצא בעל ה„ילקוט“ כל דעות הראויות לבוא בספר כזה בספר הראשי של הדעות בישראל — בספר ה„מורה“ של הרמב"ם — והביא ממנו, כאילו בדרך אירונית, רק ארבעת החרוזים של הסיום. והן מפרקי הסיום של „מורה נבוכים“ יכול היה להביא דברים השייכים ל„היהדות בכללותה, ולא היהדות של הפילוסופים בלבד או ביחוד“. וכן יש להתפלא, שגם במדות לא הביא מדברי הרמב"ם ב„שמונה פרקים“, ואולי היה בעל הילקוט צריך להכניס לילקוטו גם מעט מתוך הדעות והמדות שבספרי „קבלה“.

אוסף השירים והפיוטים „משירי ישראל באיטליה“ (מן המאה הט"ז, הי"ז והי"ח), שהוציא — עם מבוא והערות — ד"ר ש. ברנשטיין (הוצאת „דרום“, ירושלים תרצ"ט) לא הוסיף הרבה על הרכוש הפיוטי הידוע לנו מן הספרות העברית באיטליה. אף כאן היה אולי נכון לתת ילקוט — וילקוט נבחר של השירה העברית באיטליה יצא בתרצ"ד ע"י ד"ר ח. שירמן — מלתת את כל האוסף של השירים והפיוטים האלה, שחוץ מהמעט שבמעט שבהם, והם שייכים כמעט כולם למשוררים ידועים, כר' יעקב פראנסיש וכרמח"ל, אין בהם מן השירה ומן הפיוט.

ספר בעל חשיבות יתרה לחקר הפיוט — ולחקר ענפים אחרים של ספרות ימי-הביניים העברית — הוציא ד"ר אפרים א. אורבך, והוא ספר „ערוגת הפשם“ הכולל פירושים לפיוטים, חברו ר' אברהם בר' עזריאל, מ„זקני ביהם“, שחי בחצי הראשון של המאה הי"ג. את הספר הזה גלה בשעתו א. ברלינר, והוא

ואחרים אחריו הראו על חשיבותו, ויצא עכשיו החלק הראשון ממנו על-פי שני כתבי-יד עם הגהות רבות והערות.

המזל של הספר הזה היא חברת „מקיצי נרדמים“, שבעברה מארצות מערב-אירופה לארץ-ישראל התעוררה מחדש לפעולה. בשנת תרצ"ט הוציאה בהצלחה, חוץ מ„ערוגת הפשם“, „פרקים בהצלחה“ המיוחסים לרמב"ם — יש שראו אותם כפרקי-סיום של „מורה נבוכים“, — את המקור הערבי, שיצא עכשיו בפעם הראשונה, ואת התרגום העברי, כשהוא מתוקן ומוגה על-פי כתבי-יד, עם מבואות והערות של צ. ד. דוידוביץ וד. צ. בנט, והמשיכה את הוצאת הקבצים „קבץ על יד“ (יצאה חוברת א' של קובץ י"ג — ספר ג' בסדרה החדשה — הכוללת, בין השאר: „יצרות“ לימות החול, מן הגילויים החדשים של מחקר הפיוט העברי בימי-הביניים, יו"ל ע"י מ. זולאי, „קינות על הגזרות בארץ-ישראל, אפריקה, ספרד, אשכנז וצרפת“ — קינות ישנות על „גזרות“ וצרות של יהודים, שיש להן בדורנו וכימינו אקטואליות חדשה, יו"ל ע"י ח. שירמן, ו„תשובות הר' יהושע הנגיד“, האחרון משלשלת היחס והמעלה של הרמב"ם במצרים, יו"ל ע"י א. ח. פריימן וי. י. ריבלין).

התנ"ך הונח ביותר בחקירה העברית, ועודנו מונח הרבה גם כיום. ומונח ביותר בחקירה העברית ענין הצורה בשירה ובמליצה של התנ"ך. והנה יצא ספר „לתורת המליצה בתנ"ך והשירה העברית בספרד“ (מחקרים, עיונים והרצאות) מאת דוד ילין (כתבים נבחרים, ב'), הוצאת ועד היובל למלאת חמש ושבעים שנה לרבי דוד ילין. ירושלים תרצ"ט). תורת המליצה בתנ"ך קשורה בספר זה בשירה העברית בספרד לא קשר חיזוני בלבד, אלא ידיעת השירה העברית בספרד וידיעת השירה הערבית, שהשפיעה עליה. הן שחדדו את שמיעתו ואת ראייתו של ד. ילין לגבי צדדים ידועים של צורת השירה והמליצה בתנ"ך, והוא העיר יפה על „תפארת הפתיחה“, „תפארת החתימה“, „הרמיזה“, „החזרה“, „הדמוי“ וכו' שבשירת התנ"ך ומליצתה, ובאר יפה את הענינים האלה, שבדומה להם אנו מוצאים בשירה הערבית ובשירה העברית בספרד. על-ידי כך עלה בידו למצוא קשר קיים ומתמיד יותר בין השירה העברית בספרד ובין התנ"ך, ודברים בשירה העברית הספרדית, שרגילים היו חכמים לראות את יסודם ואת שרשם בשירת ערב, הוא מוצא את ראשיתם ואת עיקרם בשירת ישראל.

הכללים שילין קובע במליצה התנ"כית לא כולם חדשים הם, אבל חשוב הוא מה שהוא מסיק מהם, ומאיר הוא יפה את הפרטים. ויש שהדברים מאירים את העינים (כגון במשנה-ההוראה של מלים במליצה התנ"כית — ע' 88—106), וכן הדבר גם בחלק על השירה העברית בספרד. הדברים הכלליים על שירה זו ומשורריה אינם ברובם חדשים, ואינם חשובים ביותר, וציור פרצוף-הפנים של המשוררים אינו מוצלח תמיד (בפרקו על שלמה בן-גבירול — „שלמה בן-גבירול האיש והמשורר“ — מדמה ילין את שירת רבי יהודה הלוי „למישור של ערוגות פרחי-חן לצבעיהם השונים, מרהיבי-העינים“ — ולעומת זה „תדמה שירתו של בן-גבירול להר גבוה ותלול“ וכו' — ואין זה מוצלח לאמור כך על שירת האיש שעוד בן-דורו, פילוסוף ומשורר, — ר' יוסף אבן צדיק — מצא בו מכה „אריה יהודה“, וציין יפה, כי „חלושה נמצאה בו עם גבורה“), ובודאי אין זה מוצלח, כשילין אומר על בן-גבירול, בלשון גוזמא: „ככל אשר היה שלמה בן-גבירול אחד מגדולי הפילוסופים המקוריים, אשר לאור חבוריו

הלכו כל בעלי המחשבה שבעולם במשך ימי הביניים, וכן היה גם הגדול שבמשוררים וכו' (ע' 274). אבל במקום שילין מדבר על פרטים וחוקר ומבאר — וביחוד בעניני צורה ומשקל וסגנון וכו' — דבריו מדודים ושקולים. ורוב הדברים בחלק השני של הספר — לחקר השירה העברית בספרד — כבחלק הראשון של הספר — לתורת הצורה התנכית — הם בענינים כאלה. ובוזה חשיבותו של הספר וערכו.

במקצוע של תולדות הספרות העברית החדשה יצא הכרך השלישי מספרו של פרופ' יוסף קלוזנר: „היסטוריה של הספרות העברית החדשה“ (חברה להוצאת ספרים על-ידי האוניברסיטה העברית. ירושלים תרצ"ט). מעלותיו העיקריות של הספר הנה הן: א) המסגרת ההיסטורית הרחבה שלו; ב) השימוש הרב בחומר ההיסטורי והטפול בו מצדדים שונים, וביחוד בחלק הביאוגרפי. חסרונותיו העיקריים הם: א) הנטיה היתרה שבו לדברים השייכים לשטח שבו פעלה הספרות את פעולתה; ומכאן ב) הטפול היתר שבו באישים שחשיבותם גדולה בתולדות התנועה החברתית של התקופה, אבל אינה גדולה במדה כזו בתולדות הספרות של התקופה, והרחבה היתרה בדברים שאינם שייכים לגוף הענין; ג) הסגנון הפובליציסטי-הדבורי, המביא על נקלה לידי הפרזה ולידי גזמא.

בכרך השלישי של הספר הזה יש כמעט במדה שוה מן המעלות ומן החסרונות. וכדי להדגים זה אגע בשתי הקצוות של הכרך: בפרק על אברהם מאפו, שהוא מן האחרונים בפרקי הכרך הזה, ובפרק על יצחק בר לוינסון (ריב"ל), שהוא מן הראשונים בו.

הפרק על מאפו, שבו עוסק קלוזנר בפרטי-הפרטים של הביאוגרפיה שלו והתהוות ספוריו הוא דבר מן המובחר. כמעט שלא הניח קלוזנר שום דבר מן החומר הביאוגרפי של מאפו הנמצא, וכן מן החומר ההיסטורי של התקופה, שלא טפל בו. את הכל בחן בחינה חדשה, והגיע לא אחת לידי מסקנות חדשות. לא צריך דוקא להסכים לכל המסקנות האלה — וכותב הטורים האלה אינו מסכים לכמה מהן, — אבל אי-אפשר שלא להעריך עבודה גדולה זו, מן הטובות ביותר, שיש לנו במקצוע המחקר של תולדות הספרות העברית החדשה. ובוא וראה: לתולדות מאפו ולהתהוות ספריו הקדיש קלוזנר בספרו שבעים עמוד ואחד, והם מהוים שני שלישים, בערך, מכל הפרק על מאפו, וכל איש מבין בדבר זה, לא זה בלבד שלא יבוא עליו בטענות על הרחבה זו, אלא יודה לו בכל לבו על זה. ופה, בפרק זה, וביחוד בחלקו הביאוגרפי, יש רק לעתים רחוקות מאד מן ההפרזה ומן הטעויות הבאות על-ידי הפרזה (דבר אחד צריך פרופ' קלוזנר לתקן בפרק זה, והוא, מדבר הרעיון על קיצור ספורי התנ"ך, שחשב מאפו לחבר, ולא חבר, שקלוזנר, כמו ח. א. מידאליה, בעל הביאוגרפיה הראשונה של מאפו, רואים אותו כדבר שלא הקדימו בוזה איש, ולוא חבר מאפו ספר זה היה מקדים בו את ביאליק-רביצקי-ש. בן-ציון ב„ספורי המקרא“, והנה כבר הקדים אותם ואת מאפו יחד בדבר זה אהרן הלי-וולפסון בספר-הלמוד שלו „אבטליון“, שיצא בשנת תק"ן בברלין — העירותי על זה בספרי „תולדות הספרות העברית החדשה“, ספר א', ע' 80).

והנה אנו שבים ממנו לפרק על ריב"ל, וכבר רואים את החולשה המיתודית בוזה, שחריב"ל, שערכו גדול מאד בתולדות ההשכלה של היהודים ברוסיה ובתולדות התנועה לפרודוקטיביזציה של היהודים (עבודת האדמה, אומנות וכו'), אבל

אינו גדול באותה מדה בתולדות הספרות, כיון שהוא לא היה יוצר בספרות ולא היה חוקר מקורי, לו הוקדש מקום כמעט כמקום שהוקדש למאפו ושהוקדש, בערך, לשני הלבנסונים גם יחד, לאד"ם הכהן ולמיכ"ל. ועל פני ל"ב עמודים גדולים משתרעת הביאוגרפיה של ריב"ל, וקלוזנר מפרט אותה פרטים-פרטים, וחוקר בכל פרט ופרט, ומחלק את תקופת-החיים שלו, כדרכו בביאוגרפיות של הסופרים החשובים, לג' תקופות: א) שנות הלמודים; ב) שנות הנדודים; ג) שנות ההוראה, כאילו היה ריב"ל מעין גטה עברי (ולא נתקררה דעתו של פרופ' קלוזנר בזה, עד שקרא מפורש על תקופת-החיים האחרונה של ריב"ל את השם הגרמני המזכיר את גטה וספרו: Meisterjahre — ראה ע' 42), ובריצינות גמורה עוסק פרופ' קלוזנר בשאלה אם ריב"ל, "אהב" או "לא אהב" (ע' 32), ובא לידי החלטה, שאמנם אהב — אבל את אשתו, ומה שאנו יכולים לומר בהחלט הוא — שריב"ל נשא את אשתו מאהבה ולא רק אבותיו השיאו אותה לו; ובוודאי נקעה נפשו מ'אהובתו תמתו' עד מהרה מפני שטעה בה — ונתאכזב ופסק מלחבבה". — זה חשוב לנו מאד לדעת על מחברם של "תעודה בישראל", "בית יהודה", "אפס דמים" וכו'! — ופרופ' קלוזנר לא זו מהר מ'חבבה' זו שבין ריב"ל ובין אשתו, והוא מבאר שיודע הוא, כי ריב"ל ידע אהבה בחייו לא רק על יסוד, "שיר ידידות אל אהובתו תמתו", שנמצא בספרי ריב"ל, ולא על יסוד שיר אחד ששר על "קירתו רחל בת יוסף מדובנא", שאף הוא נמצא באחד מספריו, אלא, "שידע אהבה אפשר להכיר גם מדבריו הנפלאים על דעותיהם של הלל ור' עקיבה בדבר גירושים: מי שאוהב את אשתו לא יגרשנה מפני שהקדיחה את תבשילו ומפני שמצא אחרת נאה ממנו. היא בשבילו — הנאה שבעולם! — ואם הוא מקפיד על הקדחת תבשילו ומוצא אחרות נאות ממנה — אות הוא, שבעצם כבר מאס בה ומוטב שיגרשנה!" (ע' 33). הדברים מוסבים על דברי ריב"ל ב"זרובבל", ח"ד, ע' 81, בכואו לענות על הטענה של המיסיונר, בעל "נתיבות עולם", כי התלמוד הקל בגירושי האשה, ופרופ' קלוזנר חוזר לענין-אהבה זה, שכאילו נמצא ביסוד דבריו הנ"ל של ריב"ל בוכוה על הגירושים בתלמוד, בכואו להרצות על ספר "זרובבל" (ע' 88). ושוב הוא חוזר לענין-אהבה אחר של ריב"ל (ראה ע' 61). — ומתוך פתיטיות מגזם פרופ' קלוזנר על ערכה של ההשפעה שהשפיע ריב"ל על הספרות המדעית העברית, והוא בטוח, למשל (ראה ע' 85), שדעתו של ריב"ל, שלא נקבעו ההלכות של התורה שבעל פה על יסוד האסמכתות על הכתוב, אלא, להפך, לדברים המקובלים באומה בקשו ומצאו חכמים אסמכתות ("זרובבל", ח"א ע' 146—147), היא שהשפיעה על ר' זכריה פֶּנְקֵל, בעל "דרכי המשנה", ועל ווייס, בעל דודו"ה, ולא שם אל לבו, שספר "דרכי המשנה" נדפס — בשנת 1859 — ארבע שנים קודם שנדפס החלק הא' של "זרובבל" — בשנת 1863, — וכי דעה זו הביע עוד הרמב"ם ב"ספר המצוות", ועליו סמך ר' זכריה פרנקל (ראה "דרכי המשנה", הוצאת ורשה, ע' 16), והיא נמצאת חוץ מאצל ראשון, כרמב"ם, גם אצל אחד האחרונים, שהוא עוד כ"ראשון" לריב"ל ולזכריה פרנקל (ראה בספר "כוזרי שני" [מטה דן] לר' דוד ניטו, ויכוח ב': "כה משפט חז"ל לסמוך העיקר המקובל על איזה פסוק, אעפ"י שהוא רחוק מטחווי קשת מפשוטו, כי זה אינו אלא לעורר הזכירה, ובכך ברמז בעלמא סגי, כמו שעושיין בני-אדם שקושרין קשר בסודר לזכור איזה דבר" — במהדורה שלפני, לבוב 1874, ע' 29). גם ה"חידוש" של הריב"ל בדבר, "הלכה למשה

מסיניי, שהם הדינים, ש"היו נהוגים מאז ומעולם בכל האומה ולא נמצא עליהם שום חולק כלל", שפרופ' קלוזנר מרים אותו על נס (שם) ורואה בו יסוד של השפעה על פרנקל ועל ווייס — גם חידוש זה אינו חידושו של ריב"ל, כי יסודו נמצא כבר אצל גדולי ההוראה: הרמב"ם והרא"ש, ובספר „חזות יאיר“ של ר' חיים יאיר בכרך — במאה הי"ו (ראה „דרכי המשנה“, ע' 20), ובנוסחה זו, שמצאה קלוזנר ב„זרובבל“, אנו מוצאים אותה, קודם ל„זרובבל“, אצל הרנ"ק ב„מורה נבוכי הזמן“ (שער י"ג, ע' 183, טור א' — אני מציין לפי מהדורה א'). אף הראיה על קבלה קדומה מהמשנה המתחלת „מאימתי קורין את שמע בערבית?“ בלי שהקדימה לזה, שבכלל חייב אדם מישראל לקרוא את שמע, שפרופ' קלוזנר רואה בה השפעה של ריב"ל על ווייס (שם), נמצאת אף היא אצל הרנ"ק במונה"ז (ע' 167, טור א').

מכל מקצועות המדע הרוחני לקוי הוא ביותר בספרות המדעית שלנו המדע האסתיטי. יש לנו מדורות ספרות יפה וכבר עברנו בדורותינו גם על הלאו של „לא תעשה לך פסל וכל תמונה“: אבל אין לנו עוד נטיה יתרה ליצור לנו תמונה מושגית של עשית הפסל והתמונה ואין לנו עוד רצון להתעמק בכל עניני עשייה זו. ויש ערך מיוחד לספרו של ש. צמח „על היפה“ (הוצאת „מוסד ביאליק“ ע"י „דביר“, תל-אביב תרצ"ט) כבר מצד זה, שהוא פותח, ראשון, את המקצוע הזה בספרותנו החדשה, חוץ מן הערך העצמי שיש לספר.

צמח נותן לנו בספרו שיטות-הסבר ליופי ומקורותיו, שהוא מחלק אותן קבוצות-קבוצות, החל ממיסדה של האסתיטיקה החדשה ושל הפילוסופיה החדשה, קנט, עד אחרוני-האחרונים, ואנו מוצאים לפנינו שיטות-הסבר אידיאליסטיות ושיטות-הסבר שהן ניגודים לשיטות האידיאליסטיות, ושיטות המקרבות את היופי לעולם-המעשה ושיטות המרחיקות אותו ממנו, וכמה דרכים ונתיבות אחרים בהסבר היופי. אלא שבכולם יחד משתמש צמח כדי להגיע למעין סוף-פסוק, וביתר-רדיוק: למעין סוף-שיטה, שלו, ועל-כן הטענות, שאפשר לטעון עליו, שלא נתן כל שיטות-ההסבר החשובות של היופי מקנט עד ימינו, או שלא התחיל מן היסוד, משיטות-ההסבר הראשונות, מאפלטון ואריסטו, או שלא בנה את בנין ספרו על יסודות של פרובלימות אסתטיות — שיש לכאורה מקום להן, כיון שרשם צמח בשער הספר: „שיטות-הסבר ליופי ומקורותיו“, היינו, שמטרתו של הספר היא להכניס את הקורא לשערי-ההסבר השונים של היופי ומקורותיו — טענות אלה נופלות על-ידי כך, כי הן היתה לצמח חוץ מן המטרה הזאת עוד מטרה אחרת, והיא: להגיע לידי שיטת-הסבר משלו, והיא בנויה על יסודות שיטות-ההסבר של אחרים, והיה מן הצורך לברור מן השיטות את אלה שיש בהן להיות משען לשיטה זו, ועל-כן הביא גם מקנט, שבו הוא פותח את משנתו, לא את משנת-היופי שלו בכל היקפה, וכן עשה במדה ידועה גם בשיטות אחרות — הכל לפי המטרה הראשית שלו.

באופן כזה יש לבחון את הספר ביחוד מן הצד הזה — עד כמה יש בשיטת-ההסבר המיוחדת שלו להסביר ולהאיר את הערפל של פרובלימת, או פרובלימות, היצירה היפה. צמח רוצה לראות את יסוד היצירה היפה כקרובה אל היצירה המעשית, ומבקש דרך מן המעשה, מן העבודה ופעולה סתם, אל ההמצאה, וממנה הוא צועד דרך שדה ה„משחק“, שתפס מאז מקום גדול בשיטות-ההסבר של היופי, אל מקור האמנות. הוא רואה בכל אלה צד אחד שוה: יצר-פעלים, שזה טבעו

„להבליג“, להתגבר על מכשולים ועוכבים — והאמנות היא כעין גלת-הכותרת להתגברות זו. כי כאן הקים לו יצר-הפעלים „עולם של עשיה ממשית, שהיא גדולה משאר עולמות-העשיה שלו“. שאר עולמות-העשיה, כשהם שלמים וגמורים, בא דחף-העשיה, או יצר-הפעלים, ומוצא בהם אי-שלמות, כדי שיהיה לו מקום שוב לתקן ולהבליג, וכך עד אין-סוף, בעוד שכאן, בעולם האמנות, יש הסעת דברים לרשות אחרת, יש „עשיה המעבירה מציאות-דברים למציאות-מראות-דברים“, וכאן כאילו נעלמה הזמניות שבכל עשית האדם, ונסתיים בה „עיגול העשיה“. אבל הלא על הסעה זו אנו דנים. בה הגבול המבדיל בין עולם האמנות ועולם העשיה, ואין בידי כל הגשרים — וצמח הראה יפה את כחו בבנין גשרים כאלה והשתמש לשם כך בחומר המתוקן ביותר והחדש ביותר — לפרוץ את הגבול הזה ולעשות את עולם האמנות כשכן קרוב לעולם ההמצאה ועולם העשיה, ולא זה בלבד שהוא שוכן רחוק מהם, אלא גם „למעלה“ מהם — בחוץ ספירה אחרת, ספירה של מראות. בין כך ובין כך ואנו הרוחנו ספר יפה, המבאר לנו ומסביר לנו כמה וכמה משיטות-האסתטיקה מימי קנט עד ימינו — ומן החשובות ביותר. הסוקר מצטער, שאינו יכול, מחוסר מקום, להתעכב כאן יותר על הספר הזה ולעמוד גם על פרטים.

צער רב מצטער הסוקר, שאינו יכול לסקור כאן, ואפילו בסקירה כללית, ספר עברי חשוב, והוא הספר „מחשבה ואמת“ מאת מ. ה. עמישי (הוצאת „מצפה“, תל-אביב תרצ"ט), שהחלק הראשון ממנו עוסק בבקורת הפילוסופיה, ב„בחינת עברה ואמתה להוה“, והשני עוסק בבחינת היהדות „בגבולות עצמה ובגבולות עולם“. ספר זה, החובק זרועות-עולם, אינו ניתן לצמצום, שהוא הכרחי כאן, ועליו יש לדון במאמר מיוחד.

ועוד ספר אחד, שיצא בתרצ"ט, אינו ניתן לפי טבעו להסקר בסקירה, והוא הכרך התשיעי של „מלון הלשון העברית הישנה והחדשה“ מאת אליעזר בן-יהודה. ספר זה הן הוא יותר מספר, והוא שייך לסוג המפעלים, שאינם עולים בחשבון של שנה, אלא בחשבון של תקופה.

וגם על ספרי-מדע אחרים, ומהם חשובים מאד, שיצאו בתרצ"ט, אין הסוקר יכול עוד להתעכב הרבה, ועליו לקצר בהם — מחוסר מקום. הציונות זכתה בשנה זו להתחלה של „כינוס“ — ב„ספר הציונות“ (הוצאת „מוסד ביאליק“ ע"י „דביר“). המטרה של „ספר הציונות“ היא לכנס את „מבחר הספרות הציונית ורשומי התנועה ומפעליה בגילוייהם ובהשתלשלותם ההיסטורית“ ולהאיר אותם על-ידי מבואות, הערות, ביאורים וכו'. הספר כולו יהיה בן חמשה כרכים, והכרך הראשון של הספר הזה מוקדש ל„מבשרי הציונות“, היינו — להתהוות התנועה הציונית וראשוני מפעליה מימי כשלונה של התנועה השבתאית עד ראשיתה של „חבת ציון“. מכרך זה יצא החלק הראשון — הוא ערוך בידי בן-ציון דינבורג, וכולל: פרק א': תעודות שיש בהן מחפוש דרכי הגאולה מימי כשלונה של התנועה השבתאית עד עלית הפרושים; פרק ב': שאלת הגאולה ודרכיה בימי ראשית ההשכלה ופולמוס האמנסיפציה הראשונה. הראשונים הם כאן: ר' יהונתן אייבשיץ, ר' יחזקאל לנדא, ר' יעקב עמדין ובני דורם. ואתה משתוממם לבלי למצוא כאן גם את ר' משה חיים לוצאטו (נמצא בספר רק שיר קטן שלו — משיריו הקבליים

(ליל-הפסח) וחבריו-תלמידיו. כי מי עוד כמוהם התעורר לגאולה והגה בה בהקיץ ובחלום ומי כמוהם הראה על עומק התהום שבין הגלות ובינה. או מי כמוהם דבר על מעלות ישראל וארצו, ומי היה כמוהם מלא „אי-מנוחה“ ו„אי-השלמה“ עם המציאות של „גלות ארוכה“, שעליהן דבר העורך במבואו לפרק הראשון. כנראה, לא הכניסם העורך ל„ספר הציונות“, מפני שלא מצא בהם את „הקו הריאלי“, שהוא רואה אותו סימן לתקופה חדשה ברעיון של שיבת ציון. אבל גם מן הקו הזה יש עוד לגלות בספרי-הקבלה של רמח"ל ומתי-סודו.

המבואות של העורך ב„ספר הציונות“, ובפרט המבוא לפרק השני, הם כעין ספרים בפני עצמם, והם בעלי חשיבות מרובה, ויש לראות על פיהם כמה נתחדדה בעשרות השנים האחרונות תפיסתנו ההיסטורית, וביחוד תפיסתנו בתקופות האחרונות. כגון: תקופת ההשכלה והאמנסיפציה וכו'.

כינוס אחר של ציונות — כינוס תעודות ראשונות של הציונות הסוציאליסטית — נפתח ב„כתבי נחמן סירקין“, שלקטו וסדרו בידי ב. כצנלסון ויהודה קופמן, כרך ראשון (הוצאת „דביר“, תל-אביב תרצ"ט). כרך זה מקיף תקופה מסוימה בפעולתו של סירקין, תקופה שבה היה „הוגה יחיד של הציונות הסוציאליסטית בסביבה עוינת ומלעיגה“. המבוא של ב. כצנלסון — „האחד במערכה“ — מכניס אותנו לתוך תוכה של תקופה זו בחיי סירקין ובחיי העם.

ספרו של ד"ר נ. מ. גלבר: „הצהרת בלפור ותולדותיה“ (הוצאת ההנהלה הציונית, ירושלים תרצ"ט), שהיקפו העיקרי היא תקופת-הסערה של מלחמת-העולם (1914—1918), אבל כולל הוא במסגרתו גם „רעיון המדינה היהודית באנגליה“ מהחצי השני של המאה השבע-עשרה עד מלחמת-העולם, יש בו כדי ללמד אותנו פרק חשוב בהלכות „המדינה היהודית“, ובשעה זו יש בודאי בפרק זה משום אקטואליות יתרה.

בין ה„כינוסים“ של תרצ"ט יש לציין דבר סיום הכינוס של „אגרות ח. נ. ביאליק“ — בכרך החמישי (הוצאת „דביר“, תל-אביב). עם סיום עבודת-כינוס זו, שנעשתה בידי כותב הטורים האלה, היה מן הראוי לעמוד על אפיה. אבל „אין הנחתום מעיד על עיסתו“ — ואין כאן גם המקום לכך. והסוקר מסתפק כאן בסקירה קצרה על אגרות ביאליק, שאפין הוא מיוחד במינו, כאופי המיוחד של כותבן. מצד אחד לא היה ביאליק אמן-האגרת, כמו שהיה בדורו יל"ג, וכמו שהיה בדור שבא אחריו ד. פרישמן. אין באגרותיו מן הטפוח המיוחד, מן הקולטוס של האגרת, קולטוס ששייך, דרך אגב, לקולטוס הכתיבה של „ההשכלה“ — כי האגרת היפה היתה אחת המדרגות בסולם-המעלות של החינוך העברי בתקופת ההשכלה, והיא קשורה לא רק בשפת ה„כתב“ של תקופה זו, אלא קשורה גם בנטיה הקלסיציסטית-ריטורית שלה, בנטיה שלה אל ה„מליצה“. אולם מצד אחר האגרת של ביאליק היא בלי עטיפות ומחיצות, ויש בה מן השיחה שבכתב, והיא בעלת פנים רבות, כפנים הרבות — פנים שוחקות, פנים זועפות, פנים מסבירות, פנים בינוניות וכו' — של כותבה ויוצרה, וממנה נשקפת תמיד לא רק הפנים של כותב-האגרת, אלא „כמים הפנים לפנים“: נשקפים ממנה גם פני מקבלי-האגרת. אינה דומה באפיה אגרת של ביאליק הכתובה לשלום-עליכם לאגרת של ביאליק הכתובה לבן-עמי, ואגרת לבן-עמי אינה דומה לאגרת לאחד-העם, וזו אינה דומה לאגרת לברדיצ'בסקי. האמנות של אגרת זו אינה קפואה ומכונסה בצורות מסוימות. היא אינה „ריטורית“, ואף אינה „אגוצנטרית“.

כאגרות משוררים וסופרים, השופכים את לבם בפני אחרים ומשקפים תמיד את עולמם הם. אף כשהם נבטים לכאורה לעולמם של אחרים. ביאליק היה, בניגוד להם, "דר בכמה עולמות", ובכולם היה אומר שירה.

דבר כינוסם של "כל כתבי אברהם מאפו" (הוצאת "דביר", תל-אביב תרצ"ט) היה מן הצורך להזכיר במחלקה אחרת, כיון שהוצאת הכתבים האלה אינה עוד "מדעית", — ואולי גם אינה יכולה להיות, כיון שאין לנו כתבי-יד של ספורי מאפו, — אבל מפני שאין לנו ב"כנסת" מחלקת-בקורת מיוחדת לכתבי-סופרים מכניס הסוקר גם כינוס זה למדור המדע. הרעיון של כינוס זה הוא מוצלח — לכנס את הכתבים של "קלסיקן" עברי זה, שהוא חביב על הדור החדש כמו שהיה חביב על הדורות הקודמים של קוראי הספרות העברית החדשה. בספר אחד גדול ויפה, הנותן כבוד ליוצרים של "אהבת ציון", "אשמת שמרון", "עית צבוע" וכו'. יש להתפלא, שלא הוסיף המו"ל על הכרך היפה הזה את אגרות מאפו, כן אלה שנדפסו וכן אלה שיש בכתבי-יד, והן לוא הוסיף גם את אלה והיה מעשהו שלם.

במבוא כנס יעקב פייכמן מן הטוב ומן היפה שנתחדש בפרשת מאפו בספרותנו בתקופתנו על ידו ועל-ידי אחרים, והוסיף עליהם כמה "נפכים" חדשים, ויש במבוא היפה הזה כדי להכניס לשערי הספר היפה.

הסוקר רוצה להזכיר בהודמנות זו ספר אחד — בבקורת הספרות — שיצא בתרצ"ט, ואף הוא אינו שייך למדור המדע, אבל אפשר להכניס אותו למדור זה, כיון שאין מדור מיוחד ב"כנסת" לבקורת של המסה הספרותית והספרות הקרובה לה. ספר זה הוא "פני הספרות", מסות מאת שלום שטרית, ספר א' וב' (הוצאת "דביר", תל-אביב). הספר הראשון כולל בעיקר את "פניהם" של אבות הספרות העברית החדשה, והספר השני כולל את פרצופיהם של בני-הדור. ויש קו משותף בציוור הפנים והפרצופים בשני הספרים — והוא קו-האהבה והחבה, או קו-התפעלות. יש סופרים ומבקרים שאהבתם ניתנה לחיים, ולא ל"מתים", ויש להפך, שלגבי חיים הם נותנים יותר אל לבם ומבקרים, ואת רוחות המתים הם מכבדים ומעריצים. לשטרייט יש אהבה וחבה גם לחיים וגם לרוחות המתים, ולאלה וכן לאלה הוא סוגד ומפלל. וטפוטיים הם דבריו בפתיחה ל"פתיחה" של הספר השני: "סיורו של המחבר בנכסי-התרבות שלנו, המסדים בשפעת נויים וחילם, הרחיב את דעתו. רב יהא שכרו אם למקרא, פני הספרות יעזר גם בלב הקורא רטט-גיל למראית תנובת חלקת העדית שלנו, המתנוססת בירקותה, רעננותה ועסיסיותה במרחביה של הוית-הרוח". כאיש השדה והתנובה נוטה הוא לראות הכל ירוק ורענן ומלא עסיס. ואכן הצליח — וביחוד בכמה מן המאמרים שבספר השני — לגלות את הירוק והרענן הזה, את הצומח ועולה מכחות הצמיחה שבפנים, ואפילו אם הוא מכוסה "דוק".

מספרי-המדע שיצא בתרצ"ט עלי להזכיר עוד את הספר הנאה "מורה-דרך בפילוסופיה היונית" מאת פרופ' ה. י. רות (ספרית-מס למדע פופולרי, ספר י"ח, ירושלים), ואת הספר המועיל, "לכסיקון לפילוסופיה והמדעים הקרובים לה" מאת ד"ר צבי רודי — בעריכת ד"ר צבי וויסלבסקי — (יצא בהוצאת "דביר", תל-אביב). שאמנם יש לטעון עליו כמה טענות, אבל אין בהן כדי להכריע את ערכו

ומעלתו, ואת „בעיית העצם בפילוסופיה מקנט עד הגל“ מאת נתן רוטנשטרייך (הוצאת ראובן מס, ירושלים), ספר מעמיק בבעיה עמוקה.
 בסוף עלי להזכיר ספר ביבליוגרפי: „מדעי־החברה בעברית“ מאת ג. קרסל (הוצאת „המרכז לתרבות“ של הסתדרות העובדים העברים בארץ־ישראל), שיצא בתרצ"ט.

אם ל„סכם“ את הדברים: יש חרישה בשדה המדע העברי, ויש הרחבה והעמקה. ויש גם הרחבת האפקים. אם כי עיקר ההרחבה ועיקר ההעמקה הם כמו שראינו, במקצוע אחד, במקצוע החקירה של התלמוד והספרות התלמודית. וכאן ההרחבה היא לא אחת על חשבון ההעמקה, ויותר משעוסקים חכמים בהנחת יסודות לבנינים חדשים ובהעלאת החומר לבנין הם עוסקים בהסעתו ממקום למקום ובסידורו ובבירורו.